

Wyrobisz, Andrzej

Budownictwo i architektura w Wenecji w XV wieku. Koegzystencja bizantyjskiej, gotyckiej i renesansowej sztuki budowania

Przegląd Historyczny 89/2, 187-215

1998

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ANDRZEJ WYROBISZ

Budownictwo i architektura w Wenecji w XV wieku. Koegzystencja bizantyjskiej, gotyckiej i renesansowej sztuki budowania*

I

Wiek XV zaliczany jest jeszcze do średniowiecza. Ale w stuleciu tym miało miejsce wiele wydarzeń i przemian, które albo stanowiły zapowiedź czasów nowożytnych, zapoczątkowały procesy uważane za podstawowe dla ukształtowania się cywilizacji nowożytnej Europy, albo wręcz należały bez reszty do nowożytności. To w XV wieku, na długo przed Kolumbem i hiszpańskimi konkwistadorami oraz angielskimi, holenderskimi i francuskimi kolonizatorami, Portugalczycy wyruszyli,

* John McAndrew, którego książka o wczesnorenesansowej architekturze Wenecji była dla mnie tak niezmiernie użyteczna, pracował nad nią nie na podstawie rysunków, pomiarów i fotografii (mimo że jego dzieło jest bogato ilustrowane doskonałymi zdjęciami weneckiej architektury), lecz znajomości weneckich zabytków z autopsji, przez wiele lat wędrował po Wenecji bez aparatu fotograficznego i był zdecydowany pisać o architekturze weneckiej na podstawie naocznych obserwacji. Nie znając jeszcze doświadczeń i rezultatów badań Johna McAndrew, przed lekturą jego książki, postępowałem podobnie. Poza pracą nad źródłami rękopiśmiennymi w weneckim archiwum, i nad książkami i czasopismami w weneckich i innych bibliotekach, zbierałem materiał do moich studiów nad budownictwem weneckim obserwując miasto na lagunie w czasie wielokrotnych tam pobytów. Było to możliwe dzięki stypendium uzyskanemu w 1963 r. z Fondazione Giorgio Cini oraz życzliwości profesorów: Gino Luzzatto, Gian Piero Bognetti, Ruggiero Romano, Gaetano Cozziego, Gino Benzoni, a także koleżeńskiej pomocy Briana Pullana i jego żony Jane. Rezultatem tego pobytu w Wenecji był mój artykuł: *L'attività edilizia a Venezia nel XIV e XV secolo*, „Studi Veneziani” t. VII, 1965, s. 307-343, a następnie rozdział „L'edilizia” w tomie V *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, s. 679-702, napisany w 1991 r., a wydany w 1996 r.

Zwiedzanie Wenecji w towarzystwie mojego przyjaciela, architekta i wielbiciela weneckiej architektury, Leona Stefańskiego, po raz pierwszy w 1963 r., a potem w 1991, 1995 i 1996 r. (ostatnią podróż do Wenecji w 1997 r. odbyłem już samotnie) było niezwykle inspirujące. Bez tych wspólnych wędrówek w gąszczu weneckich kanałów i uliczek praca ta nie mogłaby powstać. Przypomnienie tu Leona Stefańskiego jest nie tylko sentymentalnym hołdem oddanym pamięci zmarłego w 1996 r. przyjaciela, ale utrwaleniem nazwiska współautora tej rozprawy.

Niezwykle mile wspominam uprzejmość i uczynność weneckich archiwistów w Archivio di Stato oraz bibliotekarzy w Biblioteca Marciana i Biblioteca Querini-Stampalia.

Literatura dotycząca historii Wenecji, w tym również weneckiej architektury w XV w., jest przeogromna. Konieczne więc było ograniczenie jej cytowania w przypisach do pozycji najnowszych, rezygnując z powoływania się na prace dawniejsze, już częściowo lub całkowicie przestarzałe i nieaktualne. Zrezygnowano też — poza kilkoma wyjątkami — z odwoływania się do prac popularnonaukowych, referujących tylko poglądy innych badaczy, nie wnoszących własnych ustaleń.

by odkrywać i opanowywać nowe szlaki morskie i nieznane dotąd Europejczykom lądy, poszerzając w ten sposób ich horyzonty nie tylko geograficzne, lecz i umysłowe. Husytyzm w XV wieku wstrząsnął podstawami zachodniego kościoła, faktycznie wyprzedzając Lutra, Melanchtona i Kalwina w podjęciu reformy chrześcijaństwa. Monarchia Ludwika XI we Francji, Henryka VII w Anglii, Jana II w Portugalii, Ferdynanda Aragońskiego w Hiszpanii, tyranie w miastach włoskich były pierwszymi nowożytnymi państwami w Europie Zachodniej, a Iwan III w Moskwie kładł podstawy nowożytnej państwowości we wschodniej części kontynentu. Unia polsko-litewska, powstanie scentralizowanego państwa moskiewskiego, zjednoczenie Hiszpanii, odrodzenie państwa ottomańskiego zarysowało zupełnie nową mapę polityczną Europy. Kultura renesansowa, uważana za przeciwieństwo średniowiecza i za fundament kultury nowożytnej, powstała — wprawdzie tylko w części Włoch i w Niderlandach — w XV wieku od razu wydając artystów i dzieła wielkie. To w XV wieku pojawiło się zainteresowanie przyrodą i jej pięknem, chęć bezpośredniego z nią kontaktu nie celem zaspokajania potrzeb materialnych, lecz i duchowych człowieka, co znajdowało wyraz w zakładaniu wiejskich rezydencji przez mieszkańców miast, a co stało się jedną z podstaw mentalności nowożytnego Europejczyka. W XV wieku dokonano — i zaczęto od razu stosować na dużą skalę — wynalazku druku, tak ważnego dla upowszechniania słowa pisanego i obiegu informacji, a więc najzupełniej podstawowego dla rozwoju kultury.

Wenecja w XV wieku pozostawała nadal jednym z największych miast Europy, jednym z zaledwie kilku przekraczających liczbę 100 tysięcy mieszkańców i utrzymującym stale tendencję wzrostu. Była też najgęściej zaludnionym miastem Europy. Sytuacja demograficzna Wenecji stanowiła bodziec rozwoju budownictwa — nie tylko mieszkalnego, ale i użyteczności publicznej, z sakralnym włącznie — zarówno ze względu na wciąż istniejące i rosące zapotrzebowanie, jak i podaż siły roboczej. Zakumulowane przez Wenecjan w ciągu dwu poprzednich stuleci bogactwa stanowić mogły materialną podstawę rozwoju budownictwa. Wenecja była też depozytariuszem wielowiekowej tradycji kulturalnej, dziedzictwa kultury średniowiecznej — włoskiej, zachodnioeuropejskiej, jak i bizantyjskiej.

W XV wieku Republika św. Marka doznała ważnych zmian. W początkach tego stulecia jej władztwo objęło rozległe obszary lądowe: Padwę, Vicenzę, Weronę, Friul, Brescię, Bergamo wraz z przynależnymi terytoriami. Jej imperium morskie, *stato da mar*, dotąd będące podstawą jej potęgi, zaczęło schodzić na dalszy plan, ustępując *stato di terraferma*. Oznaczało to zaangażowanie się Wenecji w liczne konflikty dyplomatyczne i zbrojne na Półwyspie Apenińskim. Pojawili się więc kondotierzy, z których żaden jednak nie sięgnął po władzę w Wenecji, jak w niektórych innych miastach-państwach włoskich. Jeden z nich tylko, Bartolomeo Colleoni, pozostał w niej na zawsze jako postać pomnika, nadając jednemu z licznych weneckich *campi* charakter nowożytnego placu publicznego. Zwrócenie się ku *Terraferma* wpłynęło też na zmianę mentalności Wenecjan, wyzwoliło w weneckim patrycjacie ambicje, by zamienić status kupców na pozycję arystokracji — stąd nabywanie dóbr ziemskich, budowa wspaniałych rezydencji zarówno na lądzie, jak i na lagunie, wznoszenie monumentalnych nagrobków, niekiedy rodowych kaplic, fundowanie kościołów.

W 1451 r. miejsce dotychczasowego biskupa rialtańskiego zajęł nieporównywalnie wyżej w hierarchii kościelnej usytuowany patriarcha Wenecji.

Potęga gospodarcza Wenecji została naruszona z jednej strony przez podboje tureckie we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, z drugiej przez suk-

cesy kolonialne Portugalczyków przejmujących handel korzeniami, dotychczas monopolizowany przez Wenecję. Naruszona, ale nie złamana. Pozycji politycznej Wenecji w Europie nie zachwiały narastające zagrożenia zewnętrzne: ze strony padewskich Carrarów, mediolańskich Viscontich i Sforzów, papieżstwa, Turków, Habsburgów, Francji, wreszcie Ligi z Cambrai. Kardynał Bessarion ocenił sytuację Wenecji jako silną i stabilną (*qui aequitate regitur, legibus tenetur, integritate ac sapientia gubernatur* — pisał w liście do doży Cristoforo Moro 31 maja 1468), gdy w 1468 r. zdecydował się zdeponować u św. Marka swoją bezcenną kolekcję kilkuset rękopisów greckich i łacińskich oraz inkunabułów, która stała się podstawą zbiorów Biblioteca Marciana. Wenecja była miejscem pobytu i twórczej pracy mnóstwa wybitnych malarzy, rzeźbiarzy i architektów, stała się największym w Europie ośrodkiem produkcji drukarskiej. Była też jednym z głównych centrów kultury wczesnego renesansu¹.

To zwięzłe przypomnienie sytuacji Europy i Wenecji w XV w. wydawało mi się potrzebne jako wstęp do rozważań o weneckim budownictwie i architekturze w tym czasie. Architektura bardziej niż jakakolwiek inna dziedzina sztuki jest uzależniona od sytuacji gospodarczej, społecznej, politycznej, od ideowego klimatu i kultury miejsca, w którym się rozwija². Budownictwo to zespół środków materialnych — ekonomicznych i technicznych — niezbędnych do realizacji dzieł architektury, a zarazem dziedzina działalności produkcyjnej zaspokajająca potrzeby ludzi w zakresie mieszkania, pomieszczeń gospodarczych, budynków użyteczności publicznej, świątyń, wreszcie ich potrzeb kulturalnych i estetycznych. Ze względu na swój charakter rozwijać się może tylko na miejscu i zaspokajać tylko lokalne potrzeby, nie podlega eksportowi, jest więc uzależnione od miejscowego popytu i miejscowych możliwości.

II

We Florencji już w pierwszej połowie XV w. zapanował w architekturze renesans. Filippo Brunelleschi zbudował Ospedale degli Innocenti, kopułę katedry Santa Maria del Fiore, kaplicę Pazzich, kościoły Santa Maria degli Angeli, San Lorenzo i Santo Spirito; Michelozzo Michelozzi wznosił Palazzo Medici, a Leon Battista Alberti zaprojektował Palazzo Rucellai, zaś nieco później gotyckiemu kościołowi dominikanów Santa Maria Novella dał renesansową fasadę, która stała się wzorem wielokrotnie naśladowanym w architekturze sakralnej odrodzenia.

¹ Pozycję Wenecji w XV w. znakomicie scharakteryzował Alberto T e n e n t i w eseju *The Sense of Space and Time in the Venetian World of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, [w:] *Renaissance Venice*, wyd. J.R. H a l e, London 1973, s. 17-46. Tamże inne ważne studia o XV-wiecznej Wenecji.

² A. V e n t u r a, *Aspetti storico-economici della villa veneta*, „Bollettino del Centro Internazionale di Studi di Architettura” [dalej: „Bollettino CISA”] t. XI, 1969, s. 66; J.S. A c k e r m a n n, *The geopolitics of Venetian architecture in the time of Titian*, [w:] *Titian, His World and His Legacy*, wyd. D. R o s a n d, New York 1982, s. 41: *Works of architecture inevitably are generated by the expressed needs and desires of patrons, whose visions are formed in the context of the group of which they are members they are not simply the product of the creative inspiration of designers, as they appear in so many traditional studies, but of the interaction of a program framed by the individual client and by the traditions of his group and the responses of an architect selected by the client.* Zob. cytowane tamże w przyp. 12, s. 67 prace D. Beltramiego, F. Braudela, A. Ventury, B. Pullana, U. Tucciego, S.J. Woolfa.

Tenże Alberti w latach 1444-1450 napisał pierwszy renesansowy traktat o architekturze „De re aedificatoria”³.

W Wenecji budowle renesansowe zaczęły powstawać dopiero w drugiej połowie XV w. Za pierwsze dzieło architektury renesansowej w Wenecji uchodząca brama Arsenалу ukończona w 1460 r., a działalność najwybitniejszego i najpłodniejszego architekta weneckiego wczesnego renesansu, Mauro Codussiego, przypadła na ostatnią tercję XV w.⁴ Architektura gotycka dominowała zatem w Wenecji w pierwszej połowie XV w., a w drugiej jego połowie współistniała z architekturą renesansową. Ta koegzystencja gotyku i renesansu jest charakterystyczną cechą weneckiej architektury XV wieku⁵. Wyrażała się ona nie tylko w równoczesnym budowaniu w stylu późnego gotyku i wczesnego renesansu, lecz także w powstawaniu dzieł architektonicznych łączących oba te style. Nagrobek doży Francesco Foscari w kościele Santa Maria Gloriosa dei Frari, dzieło braci Paolo i Antonio Bregno, ukończony ok. 1470 r., łączy elementy gotyckie i renesansowe⁶. Fasadę Ca' Morolin przy Rio San Polo zdobi renesansowa loggia zamknięta czterema arkadami o półpełnych łukach i zwieńczona klasycyzującym gzymsem, flankowana późnogotyckimi ostrołukowymi otworami okiennymi⁷. W gotyckim Ca' Foscari nad rzędem ostrołukowych arkad umieszczono fryz z antykizowanymi skrzydlatymi *putti*⁸. Boczemu portalowi Ca' Contarini degli Scrinii nadano gotycki tradycyjny kształt i gotyckie profilowanie, ale zwieńczono go klasycyzującym gzymsem⁹. Antonio Rizzo odbudowując Palazzo Ducale po pożarze 1483 r. nad renesansowymi półkolistymi arkadami przyziemia umieścił ostrołukowe gotyckie arkady pierwszego piętra¹⁰. W tym samym czasie (1460), kiedy Antonio Gambello (?) ukończył pierwsze renesansowe dzieło architektoniczne w Wenecji, portal Arsenалу¹¹, Bartolomeo Bon, który wcześniej stworzył arcydzieło weneckiej gotyckiej

³ G. H o l m e s, *The Florentine Enlightenment, 1400-1450*, Oxford 1969, s. 168-201; P. M u r r a y, *The Architecture of the Italian Renaissance*, New York 1986 (new revised edition), s. 31-81.

⁴ P. P a o l e t t i, *L'architettura e la scultura del Rinascimento in Venezia* t. I, Venezia 1893, s. 139; R. G a l l o, *L'architettura di transizione dal gotico al Rinascimento e Bartolomeo Bon*, „Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti” t. CXX, 1961-1962, s. 187; P. M u r r a y, op.cit., s. 93-100. Literatura dotycząca Codussiego — zob. niżej.

⁵ Nino C a r b o n e r i pisał: *quando le persistenti nostalgie gotiche, espresse soprattutto in termini decorativi, ancora contrastavano le prime caute accettazioni del Rinascimento* (Mauro Codussi, „Bollettino CISA” t. VI, 1964, cz. 2, s. 188). H. L o r e n z, *Überlegungen zum venezianischen Palastbau der Renaissance*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte” t. XLIII, 1980, nr 1, s. 35 nn.; E.R. T r i n c a n a t o, *Le forme dell' edilizia Veneziana (XV-XVIII secolo)*, [w:] *Dietro i palazzi: Tre secoli di architettura minore a Venezia 1492-1807. Itinerari di storia e arte*, wyd. G. G i a n i g h i a n, P. P a v a n i n i, Venezia 1984, s. 17.

⁶ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture of the Early Renaissance*, Cambridge, Mass. — London 1980, s. 9, il. 2.1, 2.2.

⁷ Tamże, il. 1.3.

⁸ Tamże, s. 3, il. 1.1.

⁹ Tamże, s. 3-5, il. 1.2.

¹⁰ Tamże, s. 88-89; E. B a s s i, *Il Palazzo Ducale nel '400*, „Bollettino CISA” t. VI, 1964, cz. 2, s. 184; A. M a r k h a m S c h u l z, *Antonio Rizzo, Sculptor and Architect*, Princeton 1983, s. 93-94.

¹¹ J. M c A n d r e w, op.cit., s. 17; R. G a l l o, *La porta d' ingresso dell' Arsenale e il leone del Pireo*, „Rivista di Venezia” t. IV, 1925, nr 9, s. 322; E. C o n c i n a, *L' Arsenale della Repubblica di Venezia*, Milano 1984, s. 51.

rzeźby i architektury, Porta della Carta (1438-1442), zaprojektował gotycko-renesansowy portal i gotyckie okna kościoła Madonna dell'Orto oraz także portale kościołów Santi Giovanni e Paolo oraz Santo Stefano¹².

Weneccy architekci nader często, częściej niż gdzie indziej we Włoszech, byli równocześnie rzeźbiarzami, stąd ich zamiłowanie do bogactwa dekoracji i pielęgnowanie tradycji bizantyjskiej. Średniowieczne bizantyjskie detale architektoniczne były używane wtórnym przez artystów renesansu, jak np. cztery niewątpliwie bizantyjskie kolumny (trzony bez *entasis*, typowe bizantyjskie kapitele), zapewne z XI lub XII w., pochodzące prawdopodobnie z Torcello, wkomponowane w renesansowy portal Arsenau¹³. Sztuka bizantyjska, obecna w Wenecji w średniowieczu, oddziaływała na czynnych tam architektów renesansu. Bizantyjskie reminiscencje gotyckich fasad kościołów Santa Maria Gloriosa dei Frari czy San Giovanni in Bragora mogły inspirować renesansowego architekta, Mauro Codussiego. Według M c A n d r e w połowa wzniesionych w Wenecji w latach 1490-1530 wczesno-renesansowych kościołów (część z nich już nie istnieje) miała plan greckiego krzyża i zwieńczona była kopułami, a więc oparta na koncepcji bizantyjskiej architektury sakralnej; były wśród nich tak znakomite dzieła architektury weneckiego renesansu, jak Santa Maria Formosa i San Giovanni Crisostomo, oba autorstwa Codussiego, zbudowane w ostatnim dziesięcioleciu XV w.¹⁴

Urbanistyka Wenecji była średniowieczna, gotycka, a warunki naturalne miasta zbudowanego na lagunie nie stwarzały szans na jego renesansową modernizację. Plac św. Marka — jedyny wielki publiczny plac w Wenecji — zamknięty z jednej strony bizantyjską bazyliką, a z drugiej XII-wiecznymi Prokuracjami, zachował do końca XV w. średniowieczny charakter. Dopiero budowa w latach 1496-1499, według projektu Mauro Codussiego, Torre dell'Orologio zapoczątkowała przekształcenie Placu św. Marka w nowożytny plac publiczny. Średniowieczne Prokuracje zastąpiono renesansowymi dopiero w XVI w.¹⁵ Renesansowy charakter przybrał w końcu XV w. Campo San Zanipolo z fasadą Scuola Grande di San Marco autorstwa Codussiego (1490-1495) i pomnikiem Colleonięgo dłuta Verrocchia (1496). Ale reszta Wenecji zachowała fizjognomię miasta gotyckiego, mimo wypełniającej ją stopniowo renesansowej, a później barokowej architektury¹⁶.

¹² Louis Courajod w wykładach wygłoszonych w Ecole du Louvre w latach 1887-1896, a opublikowanych w 1901 r., powiedział o tym ostatnim artyście, że stworzył *le type le plus parfait de la Renaissance vénitienne, c' est-à-dire de la Renaissance restée gotique au beau milieu du XVe siècle* (cyt. wg W. W o l t e r s, *La scultura veneziana gotica (1300-1460)* t. I, Venezia 1976, s. 280). R. G a l l o, *Il portico della Carta del Palazzo Ducale*, „Rivista di Venezia” t. XII, 1933, nr 6, s. 287; tenże, *L'architettura di transizione*, s. 195, 201; J. M c A n d r e w, op.cit., il. 17.5; L. M o r e t t i, A. N i e r o, P. R o s s o, *La chiesa del Tintoretto. Madonna dell'Orto*, Venezia 1994, s. 25.

¹³ J. M c A n d r e w, op.cit., s. 3, 19, 63, 108 (il. 7.18), 179, 233.

¹⁴ W. T i m o f i e e v i t s c h, *Genesi e struttura della chiesa del rinascimento veneziano*, „Bollettino CISA” t. VI, 1964, cz. 2, s. 271-282; L. O l i v a t o P u p p i, L. P u p p i, *Mauro Codussi*, Milano 1977, s. 131-132; J. M c A n d r e w, op.cit., s. 283, 305, 528-529; tenże, *Sant' Andrea della Certosa*, „The Art Bulletin” t. LI, 1969, nr 1, s. 15.

¹⁵ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 281-282, 401-425.

¹⁶ S. M u r a t o r i, *Studi per una operante storia urbana di Venezia*, „Palladio” n.s. t. IX, 1959, fasc. III-IV, s. 121-124, 129-131; E.R. T r i n c a n a t o, *Venezia nella storia urbana*, „Urbanistica” nr 52, 1968, s. 34; autorka pisze, że plan Jacopo de' Barbari z 1500 r. ukazuje *due momenti del volto di Venezia: uno tutto trecentesco, l' altro quattrocentesco, g o t i c i e n t r a m b i, e quello in cui il Quattrocento si veste delle prime forme classichegianti*; por. tamże, s. 36; N. H u s e,

III

Nie potrafimy odtworzyć dokładnie ruchu budowlanego w Wenecji w XV w.: liczby wzniesionych budowli, czasu trwania prac budowlanych, liczby zatrudnionych rzemieślników, zużycia materiałów, poniesionych kosztów. Rachunki budowlane zachowały się tylko fragmentarycznie i przypadkowo. Możemy więc tylko w przybliżeniu określić nasilenie ruchu budowlanego w Wenecji w XV w. zestawiając znane historie budowy. Ale nawet w wypadku ważnych budowli i wybitnych dzieł architektury nie zawsze znamy dokładne daty rozpoczęcia i zakończenia robót budowlanych.

Otto Mothes sporządził wykaz obejmujący 1215 budowli wzniesionych w Wenecji od IV do końca XVIII w. Z nich 241 (20%) zbudowano w XV w. O wiele więcej, bo aż 423 budowle są datowane na wiek XVI, na pozostałe stulecia przypadają znacznie mniejsze liczby: w XIV w. — 109, w XVII w. — 137, w XVIII w. — 99¹⁷. Można więc sądzić, że wiek XV był okresem intensywnego ruchu budowlanego w Wenecji.

Największym ówczesnym placem budowy był Arsenał, którego rozbudowę rozpoczęto w 1456 r., po zdobyciu Konstantynopola przez Turków, w obliczu zagrożenia Wenecji przez państwo ottomańskie i w związku z planowanym powiększeniem weneckiej floty. Zaczęto budować — nieznane uprzednio — kryte doki. W 1473 r. obszar Arsenалу uległ podwojeniu¹⁸. Z tych prac budowlanych przetrwała do naszych czasów tylko okazała renesansowa brama Arsenалу, pozostałe jego części były tylokrotnie później przebudowywane i rozbierane, że nie sposób dziś ocenić na podstawie istniejących murów skali zrealizowanych w XV w. robót budowlanych.

Prowadzono ciągle roboty budowlane w Palazzo Ducale; Ufficiali del Sale na początku XV w. mieli dawać 2000-4000 dukatów rocznie na ten cel. W 1422 r. podjęto decyzję o przebudowie zachodniego skrzydła Pałacu Dożów dla uczczenia pomyślności Wenecji. Prace nad reprezentacyjnym wejściem do pałacu, Porta della Carta, prowadzono w latach 1438-1442, Arco Foscari kończono w latach siedemdziesiątych lub osiemdziesiątych. Po pożarze, który w 1483 r. zniszczył część Pałacu Dożów, podjęto w roku następnym jego odbudowę prowadzoną do 1506 r. (jej rezultatem jest m.in. Scala dei Giganti)¹⁹.

W. Wolters, *Venedig. Die Kunst der Renaissance. Architektur, Skulptur, Malerei 1460-1590*, München 1986, s. 9-18; W. Braunfels, *Urban Design in Western Europe. Regime and Architecture, 900-1900*, Chicago — London 1988, s. 86.

¹⁷ O. Mothes, *Geschichte der Baukunst und Bildhauerei Venedigs*, Leipzig 1859-1860, s. 377-406. Por. też E.R. Trincanato, U. Franzoi, *Venise au fil du temps*, Boulogne-Billancourt 1971, tab. VIII, IX, X.

¹⁸ J. McAndrew, *Venetian Architecture*, s. 17-23; F. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934, s. 138-140; G. Bellavitis, *L' Arsenal di Venezia. Storia di una grande struttura urbana*, Venezia 1983, s. 53-68; E. Concina, op.cit., s. 51-94.

¹⁹ *Monumenti per servire alla storia del Palazzo Ducale di Venezia, ovvero serie di atti pubblici dal 1253 al 1797*, wyd. G. Lorenzi, t. I, Venezia 1868 [dalej: Monumenti], s. 48; P. Paolletti, op.cit., s. 5; J. McAndrew, *Venetian Architecture*, s. 82-100; W. Wolters, op.cit., s. 123-125, 281-284; R. Gallo, *Il portico della Carta*, s. 287; E. Bassi, op.cit., s. 181-187; D. Pincus, *The Arco Foscari: The Building of a Triumphal Gateway in Fifteenth Century Venice*, New York 1976, s. 76-77; A. Markham Schulz, op.cit., s. 82-90.

Wiadomo o pracach budowlanych przy ponad dwudziestu pałacach w ciągu XV w. Były wśród nich gotyckie Ca' d'Oro (1421-1436), Ca' Giustinian, Ca' Foscari (ok. 1457), Ca' Franchetti Cavalli, Ca' Pisani Moretta (ok. 1455), Ca' Bernardo (ok. 1440) oraz renesansowe Ca' del Duca (od 1457), Ca' Corner Spinelli (po 1480), Ca' Gussoni, Ca' Dario (1480-1490), Ca' Contarini del Bovolo (tuż przed 1500), Ca' Zorzi (ok. 1490-1504), Ca' Contarini dal Zaffo, Ca' Vendramin Calergi (1502?-1504)²⁰. Niezależnie od stylu, w jakim były budowane, pałace te reprezentowały nowy typ weneckiej rezydencji rodzinnej. To właśnie w XV w. zaczęto w Wenecji budować domy, które nie pełniły już — jak dawniej, do XIV w. — łącznie — funkcji gospodarczych, magazynów i kantorów ani nie były wyłącznie mieszkaniami, lecz były reprezentacyjnymi siedzibami rodziny, jej symbolami i pomnikami chwały (*honorevolezza, decoro, lustro, splendore*), wyrażały styl życia weneckiego patrycjatu (*l'uso del vivere della nobiltà*), jak to określił w wydany w 1615 r. traktacie Vincenzo Scamozzi, architekt późnego już renesansu. Typ weneckiego pałacu — z portykiem w przyziemiu, balkonem na pierwszym piętrze, reprezentacyjną salą tamże i klatką schodową — ukształtowany w XV w., przetrwał aż do końca Republiki²¹. Bogaci Wenecjanie już w XV w. zaczęli budować sobie letnie wille — najpierw na sąsiadujących z Wenecją wyspach, Giudecce i Murano, potem na *Terraferma*. Panoramiczny plan Wenecji Jacopo de' Barbari z ok. 1500 r. pokazuje kilka takich budowli na Giudecce. Sporządzony przez Martina Kubelika katalog obejmuje 262 wille na *Terraferma* datowane na XV w.²²

Oprócz zabytkowych pałaców i wygodnych willi budowano w Wenecji w XV w. zwykłe domy mieszkalne. Część tylko z nich się zachowała (np. przy Corte Colonna o Schiavona, przy Salizzada San Lio, Calle Sarasin, Calle dei Preti, Calle Lanza o del Frutarol, Calle Zotti, Corte Cortrera), narażone były bowiem bardziej niż pałace na zniszczenie i zaniedbanie. Prawdopodobnie zbudowano w Wenecji w XV w. setki takich domów w ramach różnorodnej działalności charytatywnej państwa i weneckich *scuole* lub jako domy czynszowe traktowane przez właścicieli jako dochodowa inwestycja. Projekt zbiorowych domów mieszkalnych dla rzemieślników pojawił się już w piętnastowiecznym traktacie teoretyka archi-

²⁰ P. Paolotti, op.cit., s. 20-44; tenże, *La Ca' d'Oro*, „Venezia. Studi di arte e storia” t. I, 1920, s. 89-139; J. McAndrew, *Venetian Architecture*, s. 215-226, 320-357; E.R. Trinccanato, *Venezia minore*, Milano 1948, s. 176; L. Angelini, *Le opere in Venezia di Mauro Codussi*, Milano 1945, s. 81-100; L. Olivato Puppi, L. Puppi, op.cit., s. 140-165; S. Mariacher, *Pietro Lombardo a Venezia*, „Arte Veneta” t. IX, 1955, s. 36; N. Carboneri, op.cit., s. 191-192, 194, 197; P. Maretto, *Profilo dell'urbanistica veneta dal Quattrocento al Seicento*, „Bollettino CISA” t. XVIII, 1976, s. 176, 178; tenże, *La casa veneziana nella storia della città dalle origini all'Ottocento*, Venezia 1986, s. 126-212; M. Gernini, F. Pedrocchio, *Ca' Vendramin Calergi*, Milano 1990, s. 33-43.

²¹ D. Torres, *La casa veneta. Raccolta dei tipi preminenti delle case costruite nella regione Veneta dal secolo IX al XVI. Note illustrative storiche e indicative dei vari caratteri*, I — Venezia, Venezia b.r. wyd., s. 10; P. Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-Century Elits*, Cambridge 1994, s. 111-112. Ewolucję weneckiej architektury pałacowej w XV w. doskonale przedstawił W. Wolters, w: N. Huse, W. Wolters, op.cit., s. 29, 32-36. Por. P. Maretto, *L'edilizia gotica veneziana*, „Palladio” n.s. t. X, 1960, fasc. III-IV, s. 131-132; tenże, *Profilo dell'urbanistica*, s. 150-153; tenże, *La casa veneziana*, s. 126-158.

²² N. Huse, W. Wolters, op.cit., s. 130, 132 (il. 100); M. Kubelik, *Die Villa im Veneto. Zur typologischen Entwicklung im Quattrocento* t. I, München 1977, s. 57-227; J. Schulz, *Jacopo de' Barbari's View of Venice: Map Making, City Views and Moralized Geography Before the Year 1500*, „The Art Bulletin” t. LX, 1978, nr 3, il. 1.

tektury, Filarete. Rozwój masowego budownictwa zbiorowych domów mieszkalnych dla ubogich i średniozamożnych mieszkańców Paolo M a r e t t o uważa za jedno z najbardziej charakterystycznych zjawisk w budownictwie renesansowej Wenecji²³.

Do 1415 r. trwały prace budowlane w bazylice św. Marka. W latach 1486-1491 Giorgio Spavento dobudował do niej zakrystię i kaplicę św. Teodora²⁴. Kończono budowę rozpoczętych jeszcze w XIII w. dwóch największych kościołów weneckich: dominikanów San Zanipolo (konsekrowany w 1430 r.) i franciszkanów Santa Maria Gloriosa dei Frari (ukończony w 1445 r.)²⁵. Ukończony na początku XV w. i wkrótce spalony nowy gotycki kościół San Zaccaria, Antonio Gambello i Mauro Codussi w drugiej połowie XV w. odbudowali jako renesansowy²⁶. Rozbudowano i przebudowano inne wielkie kościoły gotyckie: Madonna dell'Orto, Santo Stefano, San Giovanni in Bragora, San Giacomo dall'Orio, Santa Elena²⁷. W latach 1468-1504 Mauro Codussi wznosił trzy kościoły: San Michele in Isola (1468-1478 lub 1479), Santa Maria Formosa (1491 lub 1492-1504) i San Giovanni Crisostomo (1497-1504)²⁸. W latach 1480/81-1489 (1494) zbudowano miniaturowy kościół Santa Maria dei Miracoli, dzieło Pietro Lombardo, który też nieco wcześniej wznosił kościół San Giobbe i był też prawdopodobnie autorem zbudowanej w latach osiemdziesiątych lub dziewięćdziesiątych kaplicy senatora Jacopo Gussonego przy kościele San Lio²⁹. Renesansowe grobowe kaplice Giorgio Cornaro przy kościele Santi Apostoli, Giustinianich przy kościele San Francesco della Vigna, Martinich i Grimanicz przy kościele San Giobbe wzniesiono w tym samym czasie³⁰. Naśladowca, a może uczeń Codussiego, Bartolomeo Bon młodszy, bergamczyk, zbudował w latach 1489-1508 kościół San Rocco³¹. W 1476 r. położono kamień

²³ R. G a l l o, *Corte Colonna a Castello e le case per la Marinarezza veneziana*, „Ateneo Veneto” t. CXXIX, 1938, s. 5-12; E. R. T r i n c a n a t o, *Le forme dell' edilizia*, s. 18; też, *Venezia minore*, s. 148-150, 153-171, 274-278; też, *Residenze collettive a Venezia*, „Urbanistica” nr 42-43, 1965, s. 7-14; J. S c h u l z, *The Houses of Titian, Aretino and Sansovino*, [w:] *Titian, His World and Legacy*, s. 75-78, 106-107; P. M a r e t t o, *Profilo dell'urbanistica*, s. 153-158; też, *La casa veneta*, s. 184-185; P. P a v a n i n i, *Abitazioni popolari e borghesi nella Venezia cinquecentesca*, „Studi Veneziani” n.s. t. V, 1981, s. 97-98; N. H u s e, W. W o l t e r s, op.cit., s. 26; T. Z a r e b s k a, *L'abitazione collettiva nella teoria urbanistica italiana del XV e XVI secolo*, „Urbanistica” nr 42-43, 1965, s. 34; B. P u l l a n, *Abitazioni al servizio dei poveri nella Repubblica di Venezia*, [w:] *Dietro i palazzi*, s. 39-44.

²⁴ P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 5; J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 427-428.

²⁵ P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 45.

²⁶ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 24-25, 268-281; L. A n g e l i n i, op.cit., s. 40-46; L. O l i v a t o P u p p i, L. P u p p i, op.cit., s. 50-61; N. C a r b o n e r i, op.cit., s. 193.

²⁷ P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 33-55, 57-58; J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 427-429; L. M o r e t t i, A. N i e r o, P. R o s s o, loc. cit.

²⁸ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 236-261, 282-319; L. A n g e l i n i, op.cit., s. 29-37, 51-54, 73-79; L. O l i v a t o P u p p i, L. P u p p i, op.cit., s. 18-45, 114-132; N. C a r b o n e r i, op.cit., s. 188-191, 196.

²⁹ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 39-42, 134-143, 150-181; ; G. M a r i a c h e r, op.cit., s. 46; G. S e m e n z a t o, *Pietro e Tullio Lombardo architetti*, „Bollettino CISA” t. VI, 1964, cz. 2, s. 263; R. L i e b e r m a n, *The church of Santa Maria dei Miracoli in Venezia*, New York — London 1986.

³⁰ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 42-53.

³¹ T a m z e, s. 507; L. A n g e l i n i, *Bartolomeo Bon. Guglielmo d'Alzano. Architetti bergamaschi in Venezia*, Bergamo 1961, s. 12.

węgielny pod budowę kościoła dedykowanego patronowi żeglarzy — San Niccolò di Bari (di Castello); budowa realizowana była zapewne w latach dziewięćdziesiątych, konsekracja nastąpiła w 1503 r.; być może ten sam zespół, wprawiony w budowaniu kościołów na planie greckiego krzyża i kopuł, został użyty następnie przy wznoszeniu kościoła San Giovanni Crisostomo, rozpoczętego w 1497 r.³² Po 1493 r. zbudowano kościół Santa Maria della Visitazione³³. Trzeba tu zaznaczyć, że z wyjątkiem kaplicy dożów — bazyliki św. Marka, katedry San Pietro di Castello oraz kilku kościołów zakonnych, wszystkie parafialne kościoły w Wenecji były małe (była to tradycja bizantyjska, ale także wpływ środowiska lagunarnego, nie sprzyjającego budowlom monumentalnym), a warunki terenowe praktycznie uniemożliwiały ich rozbudowę. Przy budowie nowych kościołów na miejscu dawniejszych z reguły wykorzystywano stare fundamenty³⁴.

Zamożne świeckie bractwa, *scuole grande*, również podejmowały inicjatywy budowlane. Swoje siedziby rozbudowały w XV w.: Scuola Grande della Carità, Scuola della Misericordia, Scuola di San Giovanni Evangelista i Scuola di San Marco³⁵.

W ostatnich latach XV w. przy Placu św. Marka wzniesiono Torre dell'Orologio, projektu Codussiego³⁶.

O ruchu budowlanym pośrednio informują katastry weneckie z końca XIV/ początku XV w., z roku 1425 i 1469. Podają one szacunki wartości nieruchomości w Wenecji dokonane dla celów podatkowych. Porównanie tych trzech spisów daje wyobrażenie o wzroście wartości nieruchomości w Wenecji w ciągu XV w. i zapewne odzwierciedla rozwój budownictwa.

Kataster z roku 1425 i dołączony do niego kataster starszy (*stima vecchia* — zapewne sporządzony 30-50 lat wcześniej, a więc pod koniec XIV w.) są najszczegółowsze, bowiem wymieniają wartość nieruchomości w każdej parafii. Niestety, nie zachowały się oryginały tych spisów, znamy je tylko z — całkowicie zresztą wiarygodnego — przekazu kronikarskiego (*Cronaca di Donato Contarini*). Również tylko z kroniki (*Cronaca Albergna*) znamy wyniki spisu z roku 1469, przy czym kronikarz był mniej skrupulatny i podał jedynie szacunki nieruchomości dla całych dzielnic, bez zróżnicowania na parafie³⁷. Oba przekazy wszakże zasługują na zaufanie, podobnie jak sposób przeprowadzenia katastru. O sposobie sporządzenia katastru z roku 1469 mamy wyczerpujące informacje w uchwałach Senatu weneckiego z 13 sierpnia 1457, z 31 maja 1459 i z 20 czerwca 1460³⁸. Spis

³² J. Mc Andrew, *Venetian Architecture*, s. 530-535.

³³ L. Angelini, *Le opere in Venezia*, s. 121.

³⁴ Por. J. Mc Andrew, *Venetian Architecture*, s. 473.

³⁵ P. Paolotti, *La Scuola Grande di San Marco*, Venezia 1929, s. 18-44; J. Mc Andrew, *Venetian Architecture*, s. 144-149, 182-183, 358-377; Ph.L. Sohm, *The Scuola Grande di San Marco, 1437-1550. The architecture of a Venetian lay confraternity*, Baltimore 1978; L. Angelini, *Le opere in Venezia*, s. 46-51, 66-71; L. Olivato Puppi, L. Puppi, op.cit., s. 74-110; G. Mariacher, op.cit., s. 48, 50-51; N. Huse, W. Wolters, op.cit., s. 118-129; N. Carboneri, op.cit., s. 195; G. Semenzato, op.cit., s. 263-264.

³⁶ J. Mc Andrew, *Venetian Architecture*, s. 378-396; L. Angelini, *Le opere in Venezia*, s. 54-66; L. Olivato Puppi, L. Puppi, op.cit., s. 165-170; N. Carboneri, op.cit., s. 195.

³⁷ *Bilanci generali della Repubblica di Venezia*, wyd. L. Luzzati, C. Minotto, F. Besta, t. I, Venezia 1912, nr 85 i 123, s. 100-103, 148-150.

³⁸ Archivio di Stato, Venezia [dalej: ASV], Senato Terra, reg. 4, k. 48, 107, 146; *Bilanci generali*, nr 110, 112, 113, s. 131-135.

miało wykonać ośmiu wybranych urzędników (*savi*) (wybrani zostali: Augustinus Coppo, Franciscus Chaucho, Marcus Capello, Angelus Michael, Paulus Maripetro, Jeronimus Vallaresso, Daniel de Pridis, Dominicus Trivisano). Dodano im dwóch pisarzy oraz sześciu rzeczoznawców spośród murarzy i cieśli. Wyznaczono im wysokie pensje (*savi* po 100 dukatów, pisarze po 50 dukatów, rzeczoznawcy po 40 dukatów). Zakazano oszacowywać własne nieruchomości lub domy krewnych i powinowatych. W ten sposób zapewniono fachowość szacunku i zabezpieczono się przed nadużyciami. Znając sprawność administracji weneckiej w XV w. wolno przypuszczać, że kataster sporządzono naprawdę sumiennie. Być może mniej dokładnie, ale chyba równie sumiennie wykonano oba wcześniejsze katastry³⁹.

Nie wiemy jednak, czy wszystkie trzy szacunki były dokonane według identycznych kryteriów, czy zatem są one porównywalne. Nie wiemy też, czy wzrost wartości nieruchomości był rezultatem realnego wzrostu wartości budynków, czy też kryteriów oceny. Wzrost nominalnej wartości mógł nastąpić z różnych powodów: wzrostu miejskiej renty gruntowej, zmian wartości pieniądza, wzrostu cen materiałów budowlanych i robocizny itp., a nie musiał być koniecznie wynikiem przeprowadzonych robót budowlanych, wznoszenia nowych domów, ulepszania starych. Te ostatnie wątpliwości rozwiewają częściowo uchwały Senatu mówiące o motywach dokonywania spisu. W uchwale z 13 sierpnia 1457 mówi się, że trzeba sporządzić nowy kataster, gdyż stare szacunki już się zdezaktualizowały, ponieważ *multe earum [domorum] maxime aucte sunt et multe de novo constructe*⁴⁰. W uchwale z 31 maja 1459 podano jako powód zarządzenia nowego spisu: *perche algune [case] son invechiade e ruinade, algune per legati e vendede in altri transferide, assaissime da nuovo reformade e fabricade, e de aque e paludi, orti e terreni vachui in amplissime habitacion et optime possession convertide*⁴¹. A więc przy sporządzaniu spisu brano pod uwagę rozbudowę miasta, budowę nowych domów, przebudowę starych, zajmowanie pod budowę terenów dotąd niezabudowanych. Niewątpliwie więc w jakimś stopniu katastry odzwierciedlały ruch budowlany.

Różnice w wartości nieruchomości w poszczególnych katastrach są częściowo wynikiem dewaluacji solida. Jednak różnice w wartości nieruchomości są większe niż dewaluacja: między rokiem 1425 a 1469 wartość solida w stosunku do złotego dukata spadła o ok. 14%⁴², natomiast wartość nieruchomości w całej Wenecji wzrosła o ok. 25% (zob. tabela 1). Niewątpliwie wskaźniki nasilenia ruchu budowlanego należałoby obniżyć o współczynnik dewaluacji, trudny niestety do dokładnego obliczenia, gdyż wpływ dewaluacji na różne czynniki kształtujące cenę nieruchomości był rozmaity.

Brakiem omawianych źródeł fiskalnych jest uwzględnienie tylko nieruchomości opodatkowanych, a więc pominięcie np. kościołów, które w ogólnym obrazie weneckiego budownictwa zajmowały poważne miejsce. Katastry nie różnicowały też budynków, a więc na ich podstawie nie można wydzielić pałaców od domów czynszowych lub budynków gospodarczych. W Wenecji — przede wszystkim ze względu na środowisko naturalne i ograniczone możliwości rozbudowy miasta, ale także w wyniku tradycji jego stopniowego rozwoju w postaci małych ośrodków parafialnych — nie było wyraźnego rozgraniczenia na dzielnice uboższe i bogatsze,

³⁹ O sporządzeniu katastru z 1425 r. zob. *Bilanci generali*, nr 85, s. 100.

⁴⁰ ASV, Senato Terra, reg. 4, k. 48; *Bilanci generali*, nr 110, s. 131-132.

⁴¹ ASV, Senato Terra, reg. 4, k. 107; *Bilanci generali*, nr 112, s. 133-134.

⁴² N. P a p a d o p o l i, *Le monete di Venezia* t. I, Venezia 1893, tab. II.

handlowe, przemysłowe i mieszkalne. Pałace stały obok zwykłych domów czynszowych. W odróżnieniu od innych miast włoskich, jak Florencja, Genua, Bolonia, Lukka, San Gimignano, weneccy patrycjusze nie tworzyli zamkniętych enklaw-rezydencji, ich pałace były rozrzucone po całym mieście. Nadawało to miastu jednolity charakter, ale na skutek tego w katastrach bardzo trudno jest oddzielić zespoły nieruchomości uboższych od posiadłości ludzi bogatych⁴³.

Przy wszystkich tych zastrzeżeniach katastry wydają się być cennym źródłem do dziejów budownictwa. Zestawienie trzech katastrów (zob. tabela 1) wskazuje, że ruch budowlany w Wenecji w okresie od końca XIV w. do roku 1469 był bardzo intensywny. Wartość opodatkowanych nieruchomości wzrosła o 56%. Również plan Jacopo de' Barbari ukazujący Wenecję „z lotu ptaka” około roku 1500 prezentuje miasto zabudowane bardzo gęsto. Chociaż plan ten był sporządzony *ad fama di questa excellentissima città di Venezia* w czasach, gdy plany i widoki miast wykonywano jeszcze nie dla wiernego przedstawienia miasta, lecz w celach „moralnych”, „ideologicznych”, propagandowych, zasługuje on na zaufanie jako źródło historyczne, gdyż został opracowany z naturalistyczną dokładnością, wyróżniającą go spośród wszystkich innych renesansowych widoków miast oraz całej kartografii weneckiej sprzed końca XVIII w.⁴⁴

Ruch budowlany wszakże nie był równomierny, niektóre dzielnice rozbudowywały się szybciej niż inne. Szczególnie silnie wzrosła wartość nieruchomości w początku XV w. w parafiach S.Pietro di Castello, S.Giovanni in Bragora, S.Martin, S.Severo, S.Lio (*sestier* Castello), S.Maria Maddalena (?), S.Marcuola (*sestier* Cannaregio), S.Simeone Propheta, S.Simeone Apostolo, S.Lucia (?), S.Croce (*sestier* S.Croce), S.Margherita (*sestier* Dorsoduro)⁴⁵, a więc w dzielnicach, które dotychczas były słabo zabudowane. Natomiast nieznacznie wzrosła wartość nieruchomości w parafiach o starej, zwartej zabudowie, np. S.Marco, S.Apostoli, S.Giovanni di Rialto. Tabela 1 pozwala także zauważyć pewne zróżnicowanie chronologiczne nasilenia ruchu budowlanego. Niektóre dzielnice rozbudowywały się szybciej w początku XV w., inne zaś w latach 1425-1469. Ale mimo zróżnicowania terytorialnego i chronologicznego ruch budowlany w całym badanym okresie i w całej Wenecji wykazuje daleko idącą jednolitość i zupełnie zdecydowaną linię rozwoju: zarówno w okresie od końca XIV w. do roku 1425, jak w latach 1425-1469 wskaźnik wzrostu dla całej Wenecji jest dokładnie taki sam — 125. Oczywiście badany okres jest zbyt krótki (niecałe stulecie) i nasze obserwacje opierają się na zbyt mało dokładnych danych, by można było wyciągać jakieś pewniejsze ogólne wnioski. Wydaje się jednak, że taka równomierność ruchu budowlanego jest uzasadniona. Rozwój budownictwa nie mógł bowiem ulegać gwałtownym waha-

⁴³ Por. E.R. Trincanato, *Venezia minore*, rozdz. „L'urbanistica veneziana”; D. Romano, *Patricians and Popolani. The Social Foundations of the Venetian Renaissance State*, Baltimore — London 1987, rozdz. „Vicinanza and Amicizia. Neighbourhoods and Patronage in Early Renaissance Venice”.

⁴⁴ G. Mazzariol, T. Pignatti, *La pianta prospettica di Venezia del 1500 disegnata da Jacopo de' Barbari*, Venezia 1963; T. Pignatti, *La pianta di Venezia di Jacopo de' Barbari*, „Bollettino dei Musei Civici Veneziani” t. IX, 1964, nr 1-2, s. 9-49; J. Schulz, *The printed plans and panoramic views of Venice (1486-1797)*, „Saggi e memorie di storia dell' arte” t. VII, 1970, s. 20, 41; tenże, *Jacopo de' Barbari's View of Venice*, s. 438-439, 472. Źródłową wartość planu Jacopo de' Barbari wysoko ocenia E.R. Trincanato, *Venezia nella storia urbana*, s. 36; teźże, *Le forme dell' edilizia veneziana*, s. 11.

⁴⁵ Wymieniam parafie, w których wartość nieruchomości wzrosła ponad 50%. Szczegółowe dane: A. Wyrobisz, *L'attività edilizia*, tab. 1.

niom. Inwestycje budowlane były inwestycjami o bardzo powolnym przepływie kapitału, prace budowlane trwały długo, najczęściej były zakrojone na dużą skalę, angażowały wiele rozmaitych środków, kierunek rozwoju budownictwa nie mógł więc ulegać gwałtownym zmianom, nie reagował na krótkotrwałe kryzysy lub przychyły koniunktury. Być może takie krótkotrwałe załamanie koniunktury nastąpiło w latach sześćdziesiątych XV w. Świadczyłyby o tym spór opata Paruty z opactwa San Gregorio z murarzem Antonio da Cremona. Opat zawarł z nim w 1455 r. umowę o przebudowę kościoła San Gregorio, a w 1461 r. chciał poddać ją renegocjacji zmierzającej do obniżenia wynagrodzenia murarza, twierdząc że potaniały materiały budowlane i robocizna⁴⁶. Jeżeli istotnie tak się działo, było to chyba tylko chwilowe zahamowanie ruchu budowlanego. Wszak z zestawionych wyżej informacji wynika, że właśnie wtedy rozbudowywano Arsenał, od 1468 r. podjął w Wenecji intensywną działalność nowoczesny architekt, Mauro Codussi, od 1484 r. Antonio Rizzo rozpoczął na dużą skalę roboty w Palazzo Ducale. Na ostatnią ćwierć XV w. przypada bardzo wiele prac budowlanych związanych z kościołami, pałacami, siedzibami *scuole*. Był to rzeczywiście bardzo pomyślny dla Republiki św. Marka czas, kiedy po okresie krótkich lecz nękających wojen z Turcją, Mediolanem, Ferrarą, Neapolem i papieżem pokój zawarty w Bognolo w 1484 r. zapewnił jej bezpieczeństwo na lądzie aż do czasu uformowania się Ligi w Cambrai, która zadała Wenecjanom dotkliwą klęskę pod Agnadello w 1509 r.

Rezultaty działalności budowlanej w Wenecji w XV w. zauważali udający się tamtędy do Ziemi Świętej pielgrzymi. Kanonik Pietro Casola napisał w 1494 r., że w żadnym innym mieście nie znalazł tylu pięknych i ozdobnych kościołów, a Sir Richard Guildford zanotował w sprawozdaniu z podróży odbytej w 1506 r.: *The rychesse, the sumptous buyldynge, the relygyoys houses, and the stablysshyng of their justyces and counchylls, with all other thynges y' maketh a citie glorious, surmounteth in Venyse above all other places y' euer I saw*⁴⁷.

Spróbujmy podsumować: Arsenał, Palazzo Ducale, kilkanaście kościołów wielkich i małych, budowanych od nowa, odbudowywanych po zniszczeniach i rozbudowywanych, kilka kaplic, cztery *scuole grande*, co najmniej 20 pałaców, dziesiątki, zapewne ponad 200 domów mieszkalnych — większe z tych budowli były wznoszone przez kilka, kilkanaście i więcej lat — to ogromny ruch budowlany w Wenecji w XV w. Wenecja była zapewne największym ośrodkiem budownictwa w ówczesnej Europie. Budownictwa o specyficznym charakterze artystycznym, łączącym style: bizantyjski, gotycki i renesansowy, i specyficznych cechach technicznych wynikających ze środowiska naturalnego położonej na lagunie Wenecji. Tym ostatnim problemom wypada poświęcić dalszy ciąg rozważań.

IV

Budownictwo w Wenecji było niemal całkowicie uzależnione od dostaw materiałów budowlanych z zewnątrz, czym różniło się od budownictwa w jakimkolwiek innym ówczesnym mieście. Wszystkie materiały budowlane — kamień, ceramikę, drewno, wapno, nawet piasek i słodką wodę do sporządzania zaprawy murarskiej — trzeba było do Wenecji dowieźć. Na miejscu dostępne były tylko

⁴⁶ G. M a r z e n i n, *Le abbazie veneziane del ss. Ilario e Benedetto e di s. Gregorio*, „Nuovo Archivio Veneto” n.s. t. XXIII, 1912, s. 93-95.

⁴⁷ Cyt. wg J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 87 i 181.

materiały rozbiórkowe — odgrywające zresztą w Wenecji szczególnie dużą rolę — oraz pewne ilości produkowanej lokalnie cegły, do której wypalania trzeba było także sprowadzić duże ilości drewna opałowego. Zaopatrzenie budownictwa weneckiego w surowce z zewnątrz ułatwiało położenie miasta na lagunie, nie nad morzem, ale w samym morzu, oraz liczne spławne rzeki: Piawa, Brenta i Adyga, uchodzące do Adriatyku w pobliżu Wenecji, co pozwalało wykorzystywać stosunkowo tani i łatwy transport wodny.

Wśród czterech podstawowych materiałów budowlanych: kamień — ceramika (cegły, dachówki) — drewno — zaprawa (wapno, piasek), w Wenecji dominującą rolę odgrywało drewno zużywane w ogromnych ilościach na części konstrukcyjne budowli oraz do wzmocnienia gruntu pod fundamenty.

Najstarszy zachowany opis budowy fundamentów w Wenecji, pióra Anglika Thomasa Coryata, pochodzi dopiero z 1608 r., nic jednak nie wskazuje, by technika uległa jakimkolwiek zmianom w ciągu stuleci, sposób konstrukcji fundamentów był bowiem zdeterminowany przez warunki naturalne, jakie stwarzała laguna. Coryat pisał: *The foundations of their houses are made after a very strange manner. For, whereas many of them are situate in the water, whensoever they lay the foundation of any house they remove the water by certaine devices from the place where they lay the first fundamentall matter. Most commonly they drive long stakes into the ground — — then they ramme in great piles of woode, which they lay deepe, upon the which they place their bricks or stone, and so frame the other parts of the building. These foundations are made so exceeding deep, and contrived with so great labour, that I have heard they cost them very neare the third part of the charge of the whole edifice*⁴⁸. Pale miały ok. 20 cm średnicy i 2,5-6,0 m długości, a wbijano ich ok. 10 na metr kwadratowy⁴⁹. Daje to wyobrażenie o ilości zużywanego na fundamenty drewna. Znajdowało to odbicie także w strukturze kosztów złożonych na zakup materiałów budowlanych — zakup drewna pochłaniał niemal ich połowę⁵⁰.

Z zaopatrzeniem w materiały budowlane związani byli w Wenecji liczni pracownicy zrzeszeni w specjalnych cechach (*arti*), a więc przede wszystkim ceglarze (*fornaciai*) zajmujący się także wypalaniem wapna, sprzedawcy wapna (*calcineri, venditori di calce*), piaskarze (*sabioneri, sablonarii*), sprzedawcy drewna (*mercanti di legname*), przewoźnicy zajmujący się transportem wapna itp. (*padroni e conduttori di burchielle*), sprzedawcy i przewoźnicy cegieł i kamieni (*numeratores et portatores cuporum et petrarum*). Niektóre z tych zawodów rozwinęły się w odrębne dziedziny produkcji (np. ceglarstwo)⁵¹.

Drewno sprowadzono z południowych zboczy Alp spławiając je Adygą, Brentą i Piawą. W szczególności przywożono duże ilości drewna (dęby, modrzewie, wiązy,

⁴⁸ Th. Coryate, *Coryate's Crudities*, 1611, reprint Glasgow 1905, II, s. 205-206; cyt. wg J. McAndrew, *Venetian Architecture*, s. 551 (tamże rycina z Museo Correr, Raccolta Grimani).

⁴⁹ J. McAndrew, *Venetian Architecture*, s. 550.

⁵⁰ Rachunki budowy Ca' Giustinian (S. Moisé) z lat 1477-1478 wykazują następujące proporcje kosztów zakupionych materiałów budowlanych: kamień 10%, cegła i dachówka 32%, drewno 43%, wapno, piasek i woda 15%. ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 115, XVII.

⁵¹ W Mediolanie w XV w. produkcja cegły oraz handel cegłą i drewnem stały się tak dochodowe, że powstawały całe przedsiębiorstwa tym się zajmujące. Niektórzy kupcy mediolańscy rezygnowali nawet z bardzo atrakcyjnego handlu sukniem na rzecz handlu materiałami budowlanymi. Zob. M.P. Zanon, *Il commercio del legname e dei laterizi lungo il Naviglio Grande nella seconda metà del '400*, „Nuova Rivista Storica” t. LXXX, 1996, fasc.1, s. 76-107. O przedsiębiorcach zajmujących się produkcją cegły w Wenecji zob. niżej.

olchy) z regionu Cadore, korzystając ze spławu Piawą⁵². Na ogół drewna nie brakowało, nawet przeznaczano pewne jego ilości na eksport⁵³, ale w XV w. w związku z rozbudową floty weneckiej, a zapewne także w związku z intensywnym ruchem budowlanym, zaczęto odczuwać braki w tej dziedzinie⁵⁴.

Biały kamień budowlany przywożono morzem z Istrii⁵⁵. Weneccy kamieniarze i architekci utrzymywali stałe stosunki z kamieniołomami na Istrii, byli niekiedy właścicielami tamtejszych kamieniołomów, osobiście wyprawiali się tam po zakup dobrych gatunków kamienia⁵⁶. Kamień różowy spławiano Adygą z Werony⁵⁷. Sprowadzano też marmury z Carrary i z Grecji, z Paros⁵⁸. Zużycie kamienia w weneckim budownictwie znacznie wzrosło, odkąd architekci renesansowi zaczęli projektować całe fasady wykonane z kamienia (w gotyckiej architekturze weneckiej kamień stosowano oszczędnie, tylko do detali architektonicznych i niektórych elementów konstrukcyjnych). Pierwszą całkowicie kamienną fasadę kościoła zrealizował Mauro Codussi w San Michele in Isola. Stosowanie kamienia w fasadach kościołów i pałaców miało — wedle niektórych badaczy — nie tylko znaczenie artystyczne i techniczne, lecz także sens polityczny: chodziło o zmanifestowanie władztwa Wenecji nad tymi terytoriami, z których pochodził kamień.

Cegłę i wapno dowożono z *Terraferma*, np. z Padwy i Treviso⁵⁹. Piecce ceglarskie były także w samej Wenecji⁶⁰, ale ich produkcja była niewystarczająca.

⁵² W Archivio della Comunità w Pieve [di Cadore] zachowała się rycina z końca XVI w. zatytułowana: „Il bosco di San Marco e la fluitazione del legname dal Cadore”, reprodukowana w E. C o n c i n a, op.cit., s. 87. ASV, Senato Terra, reg. I, k. 30°, 40°, 43; *Bilanci generali*, nr 10, s. 26 nn; *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, Regesti* t. I, wyd. R. P r e d e l l i, Venezia 1876, nr 614, s. 138, nr 433, s. 264 nn; t. II, nr 365, s. 61 nn. Por. F. C. L a n e, op.cit., s. 218 oraz *I capitolari delle arti veneziane sottoposte alla Giustizia e poi alla Giustizia Vecchia dalle origini al MCCCXXX*, wyd. G. M o n t i c o l o, t. II, Roma 1905, s. 4-7, statut traczy (*segatori*) § 4, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16. Por. także M. P i a n a, *Accorgimenti costruttivi e sistemi statici dell'architettura veneziana*, [w:] *Dietro i palazzi*, s. 33; J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 550.

⁵³ *I libri commemoriali* t. I, nr 242, s. 222; *Le deliberazioni del Consiglio dei Rogati (Senato)*, Serie „Mixturem” t. I, wyd. R. C e s s i, P. S a m b i n, Venezia 1960, nr 201, s. 315.

⁵⁴ F. C. L a n e, op.cit., s. 218.

⁵⁵ *I capitolari delle arti veneziane* t. III, Roma 1914, s. 254, § 10, gdzie wymienione kamieniołomy w Pola, Parenzo i Rovigo, zaś na s. 262 nn. w § 34 mówi się o kamieniu z Pola. Por. A. S a g r e d o, *Sulle consorterie delle arti edificative in Venezia*, Venezia 1856, s. 298, § 39. Liczne wzmianki o kamieniu z Rovigo w umowach zawieranych z kamieniarzami, np. P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 40, przyp. 2, s. 3-4, 37; *Monumenti*, nr 225, s. 104. Zob. J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 548-549; M. D a l l a C o s t a, C. F e i f f e r, *Le pietre dell'architettura veneta e di Venezia*, Venezia 1981, s. 17, 84-87.

⁵⁶ ASV, Scuola Grande di Santa Maria della Carità, b. 227, nr 104, k. 6; *Monumenti*, nr 239, s. 113 nn.: *Maistro Bertuzi taiapiera — per andar in Istria — per trar piere vive*; P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 50, przyp. 1. Mauro Codussi wielokrotnie wyprawiał się na Istrię i do Werony po kamień, zob. L. O l i v a t o P u p p i, L. P u p p i, op.cit., s. 257-259.

⁵⁷ P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 3; D. P i n c u s, op.cit., s. 97-102; J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, s. 549; M. D a l l a C o s t a, C. F e i f f e r, op.cit., s. 88-91.

⁵⁸ J. M c A n d r e w, *Venetian Architecture*, loc.cit.

⁵⁹ ASV, Scuola Grande di Santa Maria della Carità, b. 227, nr 104, k. 4, 9; ASV, Procuratori di San Marco, de Citra, b. 53; VII; *I capitolari delle arti veneziane* t. I, Roma 1896, nr 15 i 16, s. 225, nr 25, s. 231.

⁶⁰ Wydaje się, że decyzje Wielkiej Rady z 1294 r. i z 1308 r., dotyczące usunięcia z obszaru miasta pieców przemysłowych emanujących szkodliwe wylizy, nie zostały wykonane albo nie dotyczyły

Jeden piec ceglarski mógł bowiem wyprodukować rocznie tylko ok. 50 tysięcy sztuk cegieł⁶¹. Cegły wciąż było za mało na potrzeby weneckiego budownictwa. Próby zaradzenia tej sytuacji przez wydawanie zakazów wywozu cegły lub politykę protekcyjną wobec przedsiębiorców zakładających nowe cegielnie, nie przynosiły rezultatów⁶².

Dowóz piasku był także reglamentowany i uregulowany różnymi przepisami, głównie zresztą ze względu na duże zapotrzebowanie na piasek do weneckich studzien-cystem. Wyznaczone były specjalne miejsca, skąd wolno było przywozić piasek (S.Erasmo)⁶³, a zajmowali się tym piaskarze zrzeszeni w osobnym cechu.

Ze względu na niedobór materiałów budowlanych i ich wysokie koszty, w Wenecji powszechna była praktyka wtórnego ich używania. Niewyczerpanym źródłem kamiennych detali architektonicznych było opuszczone Torcello, skąd od IX w. przywożono do Wenecji bizantyjskie kolumny. W 1455 r. Procuratori di San Marco de Supra uzyskali zgodę na zakup kolumn z Torcello do bazyliki św. Marka; w 1458-1459 r. kupił takie kolumny konwent San Zaccaria⁶⁴. W kontrakcie zawartym przez kapitułę kościoła San Pantalon ze Scuola Grande di San Rocco w 1516 r. o zakup terenu przeznaczonego pod rozbudowę *scuola*, a dotąd zajętego przez budynki należące do kapituły, zapisano: *quod omnes Lapides, Petrae vivae, Tegulae, Ferramenta omnia, Lignamina, Tigna et omnia alia provenientia ex ruina dictarum mansiuncularum omnia sint dictae Ecclesiae S. Pantaleonis*⁶⁵.

Dostawy materiałów budowlanych były ściśle wyodrębnione od właściwych robót budowlanych. Zakupem i transportem materiałów budowlanych nie zajmowali się kamieniarze czy murarze zatrudnieni na budowie, było to zakazane. W statucie cieśli czytamy: *Item magister aliquis istius artis non audeat nec pressumat aliquod ordinamentum cum aliquo venditore lignaminis facere, nec societatem facere vel compagniam ad emendum illorum lignamina pro laborerio quod ad laborandum suscepit*⁶⁶. Zapewne szło o to, by rzemieślnicy budowlani nie mogli prowadzić robót na własną rękę, lecz aby byli uzależnieni od zleceniodawcy-inwestora. Chodziło także o to, by nie uzyskali oni zbyt dużej swobody, by nie rozszerzali swych warsztatów, by nie prowadzili spekulacji materiałami budowlanymi (co przy stałym ich niedoborze było możliwe). W każdym razie to zdecydowane odcięcie rzemieślników budowlanych od dostaw surowców, od możliwości zakupu materiałów budowlanych, było bardzo charakterystyczne dla rzemiosł

pieców do wypalania cegły i wapna. Por. N. S p a d a, *Leggi veneziane sulle industrie chimiche a tutela della salute pubblica dal secolo XIII al XVIII*, „Archivio Veneto” ser.V, t. VII, 1930, s. 134. W każdym razie w 1317 r. w postanowieniach tejże Wielkiej Rady mówi się o piecu w parafii S. Gregorio (Dorsoduro) (*I capitolari delle arti veneziane* t. I, s. 215, nr 5), a w 1327 r. o założeniu dwóch pieców ceglarskich na użytek Arsenau w parafii S. Blasio (Castello) wprowadzie na terenach niezabudowanych, ale bezpośrednio sąsiadujących z dzielnicą mieszkalną.

⁶¹ A. W y r o b i s z, *Umowa o założenie cegielni w Wenecji w 1233 roku*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu” t. VI, 1966, s. 280; R.A. G o l d t h w a i t e, *The Building of Renaissance Florence. An Economic and Social History*, Baltimore — London 1985², s. 185.

⁶² *I capitolari delle arti veneziane* t. I, nr 2, s. 213, nr 5, s. 215, nr 6, s. 216, nr 7, s. 216, nr 8, s. 217, nr 11, s. 218 nn., nr 13, s. 223 nn., nr 15, 16, 17, s. 225 nn. Por. A. S a g r e d o, op.cit., s. 29.

⁶³ *I capitolari delle arti veneziane* t. III, s. 51, § 27 i 28.

⁶⁴ P. P a v a n i n i, op.cit., s. 119, przyp. 102; R. G a l l o, *L'architettura di transizione*, s. 195.

⁶⁵ P. P a v a n i n i, op.cit., s. 74, 119, przyp. 102.

⁶⁶ *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 170, § 6.

budowlanych Wenecji i stwarzało w dziedzinie budownictwa sytuację odmienną od stosunków panujących w innych rzemiosłach, w których z reguły rzemieślnicy zaopatrywali się w niezbędne surowce indywidualnie. Zaopatrzenie w materiały budowlane należało do obowiązków inwestora-kierownika budowy⁶⁷. Zasada ta była tak dalece przestrzegana, że nawet brak materiałów budowlanych był uznany za wystarczający powód do przerwania pracy przez murarzy i przeniesienia się na inną budowę, co poza tym było surowo zakazane⁶⁸. Jedyny wyjątek stanowiło zaopatrzenie w kamień, który nabywali osobiście kamieniarze, gdyż przy tym niezbędna była fachowa ocena wartości surowca i jego przydatności do określonych robót⁶⁹.

V

Prace budowlane wymagały wielu rzemieślników wykwalifikowanych i robotników niewykwalifikowanych, współpracy różnych specjalistów, jak murarze, kamieniarze, cieśle, kowale, szklarze itd. Nawet przy wznoszeniu niewielkiej budowli trzeba było zatrudniać liczny zespół pracowników, a znane są z tej epoki przykłady, kiedy na jednym placu budowy znajdowało się równocześnie kilkuset lub kilka tysięcy robotników⁷⁰.

Na placach budowy w XV-wiecznej Wenecji pracować musiało wielu rzemieślników równocześnie. W 1425 r. na budowie Ca' d'Oro pracowało 27 rzemieślników: 20 kamieniarzy, 4 murarzy, 2 cieśli, 1 kowal. W 1426 r. nadal pracowało tam 20 kamieniarzy, zmniejszyła się tylko liczba murarzy i cieśli. W latach 1425-1439 przewinęło się przez budowę Ca' d'Oro aż 64 różnych rzemieślników znanych z imienia: 7 murarzy, 40 kamieniarzy, 10 cieśli, 2 malarzy, 2 kowali, 1 szklarz (*fenestrier*) i 2 specjalistów od układania posadzek (*terazeri*)⁷¹. Są to raczej liczby minimalne, gdyż nie wszystkich pracowników odnotowywano w rachunkach imiennie, nie wszyscy też byli tam w ogóle zapisywani. Tak było zawsze w ówczesnych rachunkach, w których odnotowywano tylko niektóre wydatki, w tym wypadku tylko wypłaty dla rzemieślników, z którymi były zawarte umowy. Przy budowie Ca' Giustinian (S. Moisé) w latach 1477-1478 pracował 1 murarz z 2 lub 3 pomocnikami (*lavoranti*), 4 kamieniarzy, 1 cieśla (zapewne

⁶⁷ Jest to wyraźnie odnotowane w kontraktach, np. P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 5, przyp. 5; G. B i s c a r o, *Note storico artistiche sulla cattedrale di Treviso*, „Nuovo Archivio Veneto” t. XVII, 1899, Documenti F, s. 185-189; *Monumenti*, nr 158, s. 66 nn., nr 209, s. 98. Por. M. T a f u r i, *Venezia e il Rinascimento. Religione, scienza, architettura*, Torino 1985, s. 123-124.

⁶⁸ Zob. statut cieśli § 11, 54 i 64 — *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 173, 189 nn., 194; statut murarzy § 1 i 42, tamże s. 283, 298.

⁶⁹ Statut kamieniarzy § 42 — *I capitolari delle arti veneziane* t. III, s. 264; A. S a g r e d o, op.cit., s. 299.

⁷⁰ M.S. B r i g g s, *A Short History of the Building Crafts*, Oxford 1925, s. 267; D. K n o o p, G.P. J o n e s, *The Mediaeval Mason. An Economic History of English Stone Building in the Later Middle Ages and Early Modern Times*, Manchester 1949, s. 3; P. D u C o l o m b i e r, *Les chantiers des cathédrales*, Paris 1953, s. 8; A. W y r o b i s z, *Inwestycje i siła robocza w średnio-wiecznym budownictwie*, [w:] *Spółeczeństwo — gospodarka — kultura*, Warszawa 1974, s. 414 nn.; R.A. G o l d t h w a i t e, op.cit., s. 122-123.

⁷¹ ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, Commissaria privata Contarini Soradamor uxor Marini, b. 123^a. Por. listę rzemieślników, którzy budowali Ca' d'Oro, w pracy P. P a o l e t t i e g o, *La Ca' d'Oro*, s. 98 nn. oraz tegoż, *L'architettura*, s. 20 nn.

z pomocnikami, ale rachunki ich nie wymienili), 2 kowali, 1 specjalista od układania posadzki (*terazer*), razem co najmniej 11 osób⁷².

Tak duża liczba pracowników, znacznie przekraczająca liczebność ówczesnych warsztatów rzemieślniczych, sugeruje, że organizacja warsztatu budowlanego musiała przybierać formy odmienne od innych dziedzin produkcji rzemieślniczej. Jakże? Przede wszystkim należy zapoznać się z organizacją rzemiosł budowlanych, z systemem najmu pracowników, z systemem płac, a także ze sposobami finansowania prac budowlanych przez inwestorów i ze strukturą wydatków na roboty budowlane.

VI

Wszystkie dziedziny wytwórczości rzemieślniczej w Wenecji w XV w. zorganizowane były w cechy (*arti*) i korporacje (*scuole*). Cechy (*arti*) weneckie nigdy nie zdobyły większego znaczenia politycznego, jak to miało miejsce w niektórych innych miastach włoskich (zwłaszcza we Florencji), natomiast władze Republiki św. Marka dbały o to, by kontrolowały one całą produkcję rzemieślniczą. Ich struktura była więc ważnym elementem organizacji weneckiego budownictwa.

Członkami cechów byli mistrzowie (*maestri*). Uczniowie (*pueri, discipuli, garzoni, fanti*) byli tylko rejestrowani w cechu. Pozycja mistrza nie była specjalnie uprzywilejowana, nie stawiano też żadnych przeszkód w osiągnięciu tego stopnia. Po odbyciu przepisanych statutami okresu nauki (7 lat u murarzy, 5 lat u kamieniarzy, brak wiadomości o latach nauki u cieśli⁷³) uczeń zostawał mistrzem po zapisaniu się do cechu (*arte*) i korporacji (*scuola*) oraz uiszczeniu niewielkiej opłaty⁷⁴. Osiągnięcie mistrzostwa było nie tylko możliwe dla każdego ucznia, ale nawet było nakazane, by po upływie terminu uczeń był awansowany do stopnia mistrza. W statucie kamieniarzy znajdujemy przepis: *Anchora volemo et ordenemo che cadaun garzon over fante scritto come haverano compido el suo tempo dai soi patroni over maestri i siano tenudi a presentarsi al Gastaldo et compagni per far la sua ben intrada. Et similmente li soi patroni siano obligati dir al gastaldo como esso garzon ha compido et questo in pena di libre X de pizoli*⁷⁵. Dostęp do mistrzostwa nie był obwarowany ani przepisami o majstersztyku, ani wygórowanymi opłatami. Synowie mistrzów nie byli uprzywilejowani i obowiązywały ich te same zasady przy zabiegach o mistrzostwo, przede wszystkim określony czas nauki zawodu⁷⁶.

Dla pełnego obrazu weneckich przepisów dotyczących terminatorów i polityki władz weneckich w sprawie uczniów rzemieślniczych przypomnieć jeszcze warto zarządzenie Giustizia Vecchia z roku 1396, powtórzone w roku 1402, odnoszące się do sposobu zawierania kontraktów o naukę rzemiosła⁷⁷. Zarządzenia te zakazywa-

⁷² ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 115, XVII, Commissaria Francesco Giustinian.

⁷³ *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 294, § 31; A. S a g r e d o, op.cit., s. 298, § 41.

⁷⁴ *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 287, § 10; t. III, s. 255, § 14.

⁷⁵ Tamże t. II, s. 187, § 44; A. S a g r e d o, op.cit., s. 304, § 51.

⁷⁶ Por. dla przykładu statut murarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 296, § 37. To wszystko, co na temat terminatorstwa i dostępu do stopnia mistrza napisał A. S a g r e d o (op.cit., s. 52 nn.), nie znajduje potwierdzenia w źródłach.

⁷⁷ Teksty obu zarządzeń podaje S. R o m a n i n, *Storia documentata di Venezia* t. III, Venezia 1855, s. 389 nn.

ły spisywania jakichkolwiek kontraktów o naukę rzemiosła bez wiedzy Giustizia Vecchia, a to dlatego by urząd ten mógł zapobiegać zawieraniu umów krzywdzących terminatorów, w szczególności obniżaniu wynagrodzenia należnego uczniom. Zarządzenia te, odnoszące się do wszystkich cechów podległych Giustizia Vecchia, dotyczyły oczywiście także rzemiosł budowlanych. Podobne zarządzenie wydano jeszcze w roku 1444⁷⁸.

Celem powyższych zarządzeń było ograniczenie wyzysku uczniów przez mistrzów, uniknięcie dzięki temu napięć społecznych, ale również uniemożliwienie mistrzom bogacenia się i usamodzielniania. Był to jeden z wielu systemów zakazów i nakazów zmierzających do ograniczenia swobody działalności rzemieślników w Wenecji i uniemożliwienia im zdobycia większego majątku i samodzielnej pozycji. Bogaci rzemieślnicy mogliby bowiem zagrozić wszechwładzy kupieckiego patrycjatu. Dlatego też władze weneckie tak troskliwie przestrzegały zasad równości cechowej, przeciwdziałały wszelkim próbom wyróżniania się jednych mistrzów spośród współtowarzyszy. Znaczną część statutów cechowych zawsze zajmowały przepisy dotyczące wyborów władz cechowych (*gastaldi, officiali*) i ich kompetencji⁷⁹. Zapewniały one całkowitą niezależność wyborów, a przede wszystkim zakazywały wybierania na urząd ponownie tych samych osób, by starszyzna nie zdobywała sobie wyróżniającej pozycji w cechu. Statut kamieniarzy zakazywał ponownego wyboru na urząd cechowy przed upływem pięciu lat⁸⁰.

Najstaranniej nawet opracowane zarządzenia i statuty nie były jednak w stanie utrzymać równości wśród rzemieślników, jeżeli przeciwdziałały temu silne czynniki ekonomiczne. 13 czerwca 1407 Giustizia Vecchia wydała zarządzenie o bardzo interesującej treści. Zostało ono następnie włączone do statutu cechu kamieniarzy jako § 49 dotyczący liczby uczniów utrzymywanych przez jednego mistrza. Dowiadujemy się z niego, że wielu mistrzów kamieniarskich zatrudniało w swych warsztatach po czterech, sześciu, a nawet dziesięciu uczniów (*fanti*), co działało się z krzywdą innych ubogich rzemieślników żyjących z zarobków dniówkowych, a także z ujmą dla jakości wykonywanych robót. Dlatego zarządzono, by żaden patron ani mistrz (*patroni e maestri*) nie mógł zatrudniać w warsztacie więcej niż trzech uczniów (*fanti*) zapisanych w cechu, oprócz swych krewnych i synów (*li fredelli e li fioli*), pod karą grzywny w wysokości 15 dukatów⁸¹. Dawniejsze przepisy cechowe nie określały, ilu uczniów mógł zatrudniać jeden mistrz, nakazywały tylko ich rejestrację w cechu⁸². Dopóki ruch budowlany był słaby i popyt na prace kamieniarskie niewielki, nie było potrzeby ani warunków powiększania warsztatów i rozszerzania produkcji. Wraz z intensyfikacją robót budowlanych w Wenecji w XV w., a także z rozszerzeniem stosowania kamienia w budownictwie, możli-

⁷⁸ ASV, Senato Terra, reg. 1, k. 126-126^v.

⁷⁹ W statucie kamieniarzy na 17 paragrafów aż 8 dotyczy kompetencji władz cechowych — *I capitolari delle arti veneziane* t. III, s. 249-255. O funkcjach *gastalda* w cechu zob. G. M o n t i - c o l o, *L'Ufficio della Giustizia Vecchia a Venezia dalle origini sino al 1330*, Venezia 1892, [w:] *Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di Storia Patria*, ser. IV, *Miscellanea* t. XII; tenże, Wstęp do *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. LXIV nn.

⁸⁰ A. S a g r e d o, op.cit., s. 308, statut kamieniarzy § 59: *A ciò che tutti li nostri fradeli habia parte de li honori et de le graveze di la nostra scuola. Landerà parte che decetero per adesso et per lavenir che haverà hauto officio de la nostra scuola debia star cinque anni in contumacia et non aver più officio.*

⁸¹ Tamże, s. 302 nn.

⁸² Tamże, s. 298, § 41.

wości takie powstały i — jak widać z cytowanego wyżej zarządzenia — zaczęły powstawać warsztaty kamieniarskie liczące nawet po kilkunastu pracowników (terminatorów i czeladników, ale także synów i krewnych mistrza). Kilkunast osobowy warsztat stawał się już sporym przedsiębiorstwem, a mistrz stojący na jego czele nabierał charakteru przedsiębiorcy i musiał dysponować pokaźnym kapitałem umożliwiającym mu produkcję na dużą skalę.

Nowe zarządzenie wydane w roku 1509, przypominające o obowiązku rejestrowania uczniów w cechu i o zakazie przyjmowania więcej niż trzech uczniów⁸³ świadczy, że takie wieloosobowe warsztaty nie były zjawiskiem wyjątkowym. Wynika z niego, że poprzednie zarządzenie z 1407 r. nie było respektowane i prawdopodobnie przez cały wiek XV egzystowały warsztaty kamieniarskie liczące kilkunastu pracowników. Na zespół ten składali się nie tylko uczniowie, ale także synowie i krewni mistrzów. Co więcej byli to nie tylko stali domownicy mistrza, lecz także ludzie dochodzący do pracy z zewnątrz (*in casa over fuor la casa ma che vegnisseno a lavorar cum loro*). Jest to przykład przechodzenia od tradycyjnego cechowego warsztatu rzemieślniczego do wcale pokaźnego przedsiębiorstwa zatrudniającego także licznych robotników najemnych.

Na uwagę zasługuje użyty w zarządzeniu z 1407 r. zwrot *patroni e maestri*⁸⁴. Nie była to tylko tytułatura mistrzów cechowych, patron i mistrz to dwie różne postaci. Wiadomo, że w innych rzemiosłach związanych z budownictwem, np. w ceglarstwie, występowały patroni, którzy byli właścicielami cegielni i przedsiębiorcami zatrudniającymi licznych pracowników. Sam patron nie musiał być rzemieślnikiem, mógł być nawet „szlachetnie urodzony”, nie brał udziału w produkcji, dawał jedynie kapitał na uruchomienie zakładu, a na jego rachunek pracowali płatni *operai*⁸⁵. Podobne stosunki mogły istnieć w kamieniarstwie. Wspomniani w zarządzeniu z 1407 r. patroni mogli więc być przedsiębiorcami, którzy inwestowali kapitał w produkcję i zatrudniali kilku lub kilkunastu pracowników tworząc w ten sposób przedsiębiorstwo kamieniarskie.

Zwraca uwagę fakt, że ten system patronatu istniał właśnie w ceglarstwie i kamieniarstwie, a więc w tych rzemiosłach związanych z budownictwem, które wymagały stosunkowo dużych nakładów kapitału na uruchomienie produkcji bądź ze względu na konieczność instalowania specjalnych urządzeń produkcyjnych (piece ceglarskie, szopy do suszenia cegły), bądź ze względu na zakup kosztownego surowca (kamień). I obejmował on sferę produkcji i dostaw materiałów budowlanych⁸⁶.

Mówiąc o strukturze cechów pomijaliśmy dotychczas problem czeladzi. Rzeczywiście czeladnicy nie odgrywali tam większej roli. Czeladnicy (*lavoranti*) występują wprawdzie w rachunkach budowlanych, ale statuty cechowe prawie wcale ich nie wymieniają. Czeladnictwo nie było niezbędnym stopniem między terminatorem a mistrzem. Jedyne w statucie kamieniarzy nieco więcej uwagi poświęcono czeladnikom (*lavoranti*), którzy występują w roli samodzielnych rzemieślników prowadzących roboty budowlane, a nawet mających własnych

⁸³ Tamże, s. 306, § 55.

⁸⁴ Tamże, s. 302 nn., § 49; por. tamże, s. 304, § 51.

⁸⁵ Por. statut ceglarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. I, s. 69 nn., zwłaszcza s. 82, przyp. 1.

⁸⁶ Por. podobne stosunki w dziedzinie produkcji cegły oraz handlu cegłą i drewnem w Mediolanie w XV w. — M.P. Z a n o b o n i, loc.cit.

uczniów⁸⁷. Owi czeladnicy — będący właściwie samodzielnymi rzemieślnikami, a jednak nie będący mistrzami czyli pełnoprawnymi członkami cechu — to zjawisko znane w wielu ośrodkach europejskiego rzemiosła tego okresu⁸⁸, ale raczej wyjątkowo w rzemiośle weneckim.

Dotychczas analizowaliśmy strukturę weneckich rzemiosł budowlanych wyłącznie na podstawie źródeł normatywnych: statutów cechowych, zarządzeń władz. Jak zaś wyglądała struktura tych rzemiosł i organizacja warsztatów budowlanych w rzeczywistości, w codziennej pracy na placu budowy — o tym mówią zawierane z rzemieślnikami budowlanymi umowy, rachunki budowy, akta sądowe dotyczące sporów w sprawach budowlanych, a także testamenty murarzy, kamieniarzy i cieśli.

VII

Były dwa sposoby najmowania rzemieślników budowlanych przez inwestorów: najem dzienny oraz umowa o wykonanie określonej roboty. W terminologii statutów cechowych zwało się to: *ad diem*, *ad precium de die* oraz *supra se*. W obu wypadkach obowiązywało zawarcie umowy, z tym że przy najmie dziennym umawiano się jedynie o wysokość wynagrodzenia (dniówkę), zaś przy umowie o dzieło określano szczegółowo, jakie prace budowlane mają być wykonane za wyznaczone wynagrodzenie. Zachowała się znaczna liczba takich umów, przeważnie jednak umów o dzieło. Pod względem formy są one najróżnorodniejsze: poczynając od dokumentów spisywanych u notariuszy zgodnie z wymogami prawa i zawierających odpowiednie klauzule gwarantujące wykonanie umowy (kary umowne, nieraz bardzo wysokie)⁸⁹, aż po krótkie uproszczone notatki wpisywane do zeszytów, w których prowadzono rachunki budowy⁹⁰. Obowiązek zawierania umów ciążył na samych rzemieślnikach⁹¹. W wypadku niezawarcia odpowiedzialnej umowy przed przystąpieniem do pracy, rzemieślnik tracił prawo do jakiegokolwiek roszczeń w stosunku do pracodawcy i musiał zadowolić się tym, co pracodawca zechciał mu ofiarować. Wystąpienie na drogę sądową w wypadku, gdy rzemieślnik czuł się pokrzywdzony zbyt niskim wynagrodzeniem, było możliwe tylko wtedy, gdy istniała formalnie zawarta umowa⁹².

⁸⁷ Statut kamieniarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. III, s. 253 nn., § 23; A. S a g r e d o, op.cit., s. 303 nn., § 50, s. 304, § 52, s. 306, § 55.

⁸⁸ Por. B. G e r e m e k, *Najemna siła robocza w rzemiośle Paryża XIII-XV w. Studium o średniowiecznym rynku siły roboczej*, Warszawa 1962, s. 50-52.

⁸⁹ Zob. umowę Marino Contarini z Zane Bon o budowę Ca' d'Oro, ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 269, Commissaria Marino Contarini, luźny dokument; wydany, ale niestarannie, przez P. P a o l e t t i e g o, *L'architettura*, s. 20; regest u B. C e c c h e t t i, *Nomi di pittori e lapidisti antichi*, „Archivio Veneto” t. XXXIII, 1887, s. 63. Notarialną umowę zawarła w 1491 r. kapituła kościoła Santa Maria Formosa z architektem Mauro Codussi — L. O l i v a t o, *Precisazione archivistica a Mauro Codussi*, „Arte Lombarda” t. XIV, 1969, nr 2, s. 151-153; toż samo w L. O l i v a t o P u p p i, L. P u p p i, op.cit., s. 260. Por. także E. R i g o n i, *Notizie di scultori toscani a Padova nella prima metà del Quattrocento*, „Archivio Veneto” ser. V, t. VI, 1929, s. 131.

⁹⁰ Wiele takich uproszczonych kontraktów znajduje się w rachunkach budowy Ca' d'Oro, ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, b. 123.

⁹¹ Statut murarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 299 i 303, § 45 i 54. Statut cieśli — tamże, s. 191 i 195, § 58 i 66.

⁹² Np. statut murarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 299, § 45: *quod aliquis de dicta arte non debeat laborare alicui persone ad diem nec supra se, nisi primo fecerit pactum cum patrono*,

Ten system zawierania umów z rzemieślnikami budowlanymi wskazuje na podporządkowanie rzemieślników interesom pracodawcy, inwestora, który miał duże możliwości wyzysku rzemieślników. Do zawarcia umowy zobowiązany był wszak tylko rzemieślnik, na pracodawcy tego rodzaju wymóg nie ciążył. Zawarcie umowy, powiązane z pewnymi formalnościami i kosztami, mogło być dla rzemieślników uciążliwe, zaś pracodawcy mogli unikać zawierania umów i zmuszać rzemieślników do przyjmowania wynagrodzenia według własnego uznania. Statutowy obowiązek zawierania umów wprowadzono dlatego, że częste były zatargi między rzemieślnikami a pracodawcami o wysokość wynagrodzenia i władze weneckie chcąc uniknąć kłopotliwych i rodzących napięcia sporów sądowych, wydały zarządzenia regulujące te sprawy.

Inne z kolei paragrafy tychże statutów cechowych zakazywały podejmowania pracy u osób, które nie wypłaciły należnego wynagrodzenia jednemu z członków cechu⁹³. Nierzadkie więc musiały być wypadki, kiedy pracodawca nie tylko obniżał płace rzemieślnikom budowlanym, ale w ogóle im nie wypłacał należności. Poza chęcią uniknięcia kłopotliwych zatargów między rzemieślnikami budowlanymi a inwestorami, dopatrzeć się tu można tendencji do utrzymania zasad równości i solidarności wewnątrz cechu, ograniczania konkurencji między członkami tej samej korporacji.

Umowę zawierał inwestor z poszczególnymi mistrzami. Mistrz reprezentował nie tylko siebie, lecz także swoich uczniów, czeladników, pomocników, słowem cały swój warsztat⁹⁴. Statuty wspominają wprawdzie niejasno o możliwości zawierania umów także przez uczniów⁹⁵, jednakże w praktyce umów takich nie spotykamy. Mistrz zobowiązywał się do wykonania w określonym terminie całości wymienionej w umowie pracy *suis propriis expensibus, sumptibus et laboribus*⁹⁶, występował więc jako pewnego rodzaju przedsiębiorca, ale zakres jego działania był bardzo ograniczony. Po pierwsze nie dysponował surowcem. Z wyjątkiem kamieniarzy rzemieślnikom budowlanym zabroniono nabywania materiałów bu-

quid debet habere in die vel quid debet habere de laborerio, quod acceperit supra se ad laborandum. Et si aliquis contrafecerit, debeat habere solum id, quod placuerit patrono dare ei pro suo labore. To samo w statucie cieśli — tamże, s. 195, § 58 i 66.

⁹³ Zob. statut murarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 285, § 4: *Item si aliquis murarius laboraverit alicui persone et illa persona eum appacare noluerit de eo, quod sibi laboraverit, si ille murarius eidem gastaldioni querimoniam deposuerit, super hoc gastaldio cognita veritate de facto ipsius querimonie, potestatem habere debeat interdicens et prohibendi omnibus aliis magistris murariis ne opus illius laborent nec compleant vel intromittant, nisi ille fuerit accpaccatus de eo, quod sibi laboratum habuerit vel concordatus fuerit cum eodem.* Podobnie w statusie kamieniarzy — A. S a g r e d o, op.cit., s. 291, § 24.

⁹⁴ Zob. umowa Marino Contariniego z kamieniarzem Zane Bon — ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 269, luźny dokument: *Adi XVIII zenaio 1422. Sia manifesto a chi vedera la presente scripta per man di missier Nichollo Boni facij chome Maestro Zane Bon taiapiera se acordato lui e so fio cum 2 so garzoni che sta al presente cum esso per chiarir conditi sa ben lavorar del so mestier cum missier Marin Cuntarini fio del nobelle homo missier Antonio Cuntarini el perchollator cum questi pati e cundizioni.*

⁹⁵ Statut murarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. II, s. 303, § 54. Statut cieśli — tamże, s. 195, § 66.

⁹⁶ P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 3-4 oraz s. 5: *dicti magistri eorum omnibus sumptibus et expensis teneantur et debeant laborare, edificare et construere totam croserium ipsius ecclesie integram, completam et copertam.*

dowlanych na własną rękę⁹⁷, prawdopodobnie też nie mieli oni kapitału na ich zakup. W umowach z reguły zastrzega się, że materiały budowlane ma dostarczyć inwestor⁹⁸. Po drugie mistrzowie na ogół dysponowali tylko niewielką liczbą pracowników. W umowach i rachunkach zwykle nie występowało więcej niż dwóch lub trzech uczniów przypadających na jednego mistrza, często przy mistrzu spotykamy tylko jednego pomocnika⁹⁹. Wspomniane w zarządzeniu Giustizieri Vecchi z 1407 r. wypadki zatrudniania przez mistrzów po czterech, sześciu lub dziesięciu uczniów, zakazane przez owo zarządzenie, w praktyce było jednak rzadkością. Fakt że zarządzenie to powtórzono prawie bez zmian w 1509 r. dowodzi, że tendencja tworzenia wielkich warsztatów przez niektórych mistrzów budowlanych utrzymywała się przez całe stulecie (musiała temu sprzyjać dobra koniunktura, intensywny ruch budowlany w Wenecji w XV w.), ale chyba nie nabrała cech zjawiska masowego.

Każdy mistrz zawierał z inwestorem osobną umowę dotyczącą wykonania ściśle określonych robót. Każdy mistrz ze swymi uczniami, czeladnikami, pomocnikami tworzył więc odrębną i samodzielną jednostkę produkcyjną, osobny warsztat. Umowy nie pozostawiały możliwości podziału pracy między poszczególne warsztaty, czy też łączenia kilku warsztatów w jedno większe przedsiębiorstwo budowlane. Prób tworzenia większych przedsiębiorstw budowlanych można by się dopatrywać tam, gdzie między inwestorem a indywidualnymi mistrzami występowali jeszcze kierownicy budowy, mistrzowie-nadzorcy itp. Ci bowiem mogli odgrywać rolę przedsiębiorców. Występowali oni jednak tylko na niektórych placach budowy, przeważnie na budowach publicznych i o dużej skali.

Murarz Matio Amadio, występujący w XV w. na budowie Ca' d'Oro i uważany za jej kierownika¹⁰⁰, sprawował jedynie pieczę nad prawidłowym przebiegiem prac budowlanych, a nie był przedsiębiorcą. Wszystkie umowy z kamieniarzami, murarzami, cieślami i innymi rzemieślnikami zawierał osobiście inwestor, Marino Contarini. Tylko w niektórych umowach zaznaczano, że rzemieślnicy mają pracować pod kierunkiem Matio Amadio¹⁰¹.

Na niektórych większych budowach publicznych takich jak Palazzo Ducale, przy budowie kościołów, wszędzie tam gdzie inwestorem nie była osoba fizyczna lecz państwo, korporacja, instytucja, wspólnota parafialna, grupa osób, lub gdzie inwestor z jakichś powodów nie mógł albo nie chciał osobiście administrować budową, występowali kierownicy budowy. Zastępowali oni inwestora, a więc pełnili funkcje administracyjne, zajmowali się najmowaniem pracowników, wypłatami, zakupem materiałów budowlanych, prowadzili rachunki, ale jednocześnie nadzorowali prace budowlane, a nawet nimi kierowali. Oddzielenie roli administratora od kierownika robót budowlanych jest bardzo trudne.

Wybrany przez Senat w 1485 r. prowizor Palazzo Ducale był raczej tylko administratorem prac budowlanych¹⁰². Natomiast inną rolę odgrywał znakomity

⁹⁷ Zob. wyżej.

⁹⁸ P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 5, przyp. 5; G. B i s c a r o, op.cit., s. 185-189.

⁹⁹ Zob. rachunki budowy Ca' d'Oro — ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, b. 123.

¹⁰⁰ P. P a o l e t t i, *La Ca' d'Oro*, s. 96; tenże, *L'architettura*, s. 20 nn.

¹⁰¹ Np. w umowie z Zane Bon z roku 1422 — ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 269, luźny dokument.

¹⁰² *Monumenti*, s. 98, nr 209: *Vadit pars, quod in hoc Consilio per scrutinium banche et quatuor manuum electionum eligatur unus Provisor et Sollicitator fabricae Palatij predicti, qui habeat de salario in anno et ratione anni ducatos 300 ex pecuniis officii salis* — *Eius autem munus imprimis*

architekt i rzeźbiarz, Antonio Rizzo, kierujący odbudową i rozbudową Palazzo Ducale w końcu XV w. Rizzo, podobnie jak Bartolomeo Bon, a później Pietro Lombardo, nosił tytuł *proto di Palazzo*. Byli to przede wszystkim projektanci (a więc architekci w nowożytnym znaczeniu) i kierownicy robót budowlanych, ale pewne funkcje administracyjne także do nich należały¹⁰³. Pomimo że ich kompetencje były — jak się zdaje — bardzo szerokie, byli oni jednak tylko płatnymi funkcjonariuszami działającymi w imieniu inwestora nie zaś przedsiębiorcami budowlanymi.

Scuola Grande di San Marco utworzyła w 1438 r. specjalny urząd *provveditore sopra la fabbrica*, którego zadaniem było nadzorowanie wszystkich spraw związanych z pracami budowlanymi podejmowanymi przez Scuola: zakupy surowców, wypłaty wynagrodzeń, ale urzędnicy ci mieli także aprobować projekty architektoniczne¹⁰⁴.

Sposób najmowania rzemieślników budowlanych i zwyczaj zawierania z nimi umów znajdował odbicie w systemie płac. Wynagrodzenie wypłacano z reguły na ręce mistrza dla całego zespołu objętego umową. Zwykle było to wyraźnie zaznaczone w umowie i w rachunkach¹⁰⁵. Ale zdarzały się też wypłaty osobno dla mistrza i osobno dla jego współpracowników¹⁰⁶. Dwom systemom najmu: na dniówkę i o wykonanie dzieła, odpowiadały dwa systemy płac: płace dniówkowe i płace za wykonaną robotę. Zdawać by się mogło, że ten drugi system dawał możliwości tworzenia przedsiębiorstw budowlanych. Mistrz umawiający się o wykonanie robót za określone wynagrodzenie wypłacane na jego ręce mógł być przecież przedsiębiorcą zatrudniającym większą liczbę pracowników, którym wypłacał wynagrodzenie we własnym zakresie. W większości wypadków jednak już w umowie podaje się dokładnie liczbę pracowników, których wynagrodzenie dotyczy. Łatwo też sprawdzić, że wynagrodzenie za wykonaną robotę po przeliczeniu na dniówki nie było wyższe od zwykłego wynagrodzenia dniówkowego. Jeżeli zatem Zane Bon wedle umowy zawartej z Marino Contarinim w 1422 r.¹⁰⁷ miał otrzymać za cały rok pracy wraz z synem i dwoma uczniami 140 dukatów, to dzienne jego wynagrodzenie wynosiło ok. 45 solidów czyli nie odbiegało od wypłat dniówkowych odnotowanych w tymże czasie w rachunkach budowy Ca' d'Oro. Wypłata wynagrodzenia następowała z reguły co tydzień, w ostatnim dniu tygodnia pracy (niekiedy w piątek lub w poniedziałek tygodnia następnego; notowane były także wypłaty w niedziele, ale była to chyba data zapisu a nie wypłaty). Co tydzień wypłacano nie tylko wynagrodzenie dniówkowe, także wynagrodzenie od sztuki płacone było ratami w odstępach tygodniowych¹⁰⁸.

sit providere, quod lapides, lignamina et caetera necessaria cum celeritate devehantur, suprareque ac urgere opus huiusmodi quod perficiatur iuxta exigentiam et desiderium civitatis — Omnes autem scedulas expensarum, quae fiunt de ebdomada in ebdomadam revideantur et subscribantur per dictum Provisorem eligendum.

¹⁰³ *Monumenti*, s. 97, nr 207, s. 106, nr 230, s. 113, nr 239, s. 121, nr 247. A. M a r k h a m S c h u l z, op.cit., s. 82-113.

¹⁰⁴ Ph.S. S o h m, op.cit., s. 19.

¹⁰⁵ ASV, Scuola Grande di Santa Maria della Carità, b. 227, nr 104, k. 6: *Maistro Zuane de Stefano per zornade 6 con so fante*. Por. M. T a f u r i, op.cit., s. 123-124; R.A. G o l d t h w a i t e, op.cit., s. 293.

¹⁰⁶ Np. w rachunkach budowy Ca' d'Oro — ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, b. 123^a, IV.

¹⁰⁷ ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 269, luźny dokument.

¹⁰⁸ ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, b. 123^a.

Płace rzemieślników budowlanych w Wenecji wykazywały duże zróżnicowanie, nie podlegały jednak znacznieszym wahanom w czasie (zob. tab. 2). Zarobki kamieniarzy i murarzy po 32 solidy dziennie spotykamy w 1402 i 1425 r., a także w 1431 i 1435 r., i jeszcze w 1455 r. Dopiero po tej ostatniej dacie zaznacza się jakby pewna tendencja zniżkowa, to znaczy w latach następnych spotykamy już tylko niższe stawki, znane zresztą i z lat poprzednich. Powoływany już wyżej spór opata S. Gregorio z murarzem Antonio da Cremona świadczyłby, że rzeczywiście nastąpiła w Wenecji obniżka płac dla rzemieślników budowlanych w latach 1455-1461.

Antonio Rizzo jako *protomaestro* czyli główny architekt Palazzo Ducale otrzymał w 1484 r. 100 dukatów za rok pracy, w roku następnym podniesiono mu wynagrodzenie do 125 dukatów rocznie, a w 1491 r. do 200 dukatów rocznie. Gdy w 1498 r. po wykryciu przez komisję Senatu dokonanych przez Rizza nadużyć musiał on uciekać z Wenecji, a na jego miejsce powołano jako *protomaestro* Pietro Lombardo, wyznaczono mu pensję 120 dukatów rocznie¹⁰⁹ (ta ostatnia kwota stanowiła równowartość ok. 50 solidów dziennie czyli była ponad dwukrotnie wyższa od płacy zwykłego kamieniarza lub murarza).

Nie mamy, niestety, możliwości porównania zarobków murarzy, kamieniarzy i cieśli z kosztami utrzymania w Wenecji, a zatem oceny realnej wartości tych zarobków. Możemy natomiast porównać je ze znanymi płacami pracowników Arsenału. Otóż maksymalna płaca mistrza zatrudnionego w Arsenale wynosiła 24 solidy dziennie. Senat mógł ją podwyższyć do 32-42 solidów¹¹⁰. Wysocy urzędnicy Arsenału otrzymywali od 100 do 180 dukatów rocznie (plus mieszkanie)¹¹¹. Zaś swoim kondotierom, Malateście i Gattamelacie, Republika św. Marka wypłacała 1000 dukatów rocznie, ale Diotesalvi Lupi otrzymał w 1438 r. tylko 150 dukatów¹¹². Należy przy tym wszystkim pamiętać, że w ciągu XV wieku miała miejsce stała dewaluacja solida, a zatem następowała i dewaluacja zarobków wypłacanych w tej monecie (nie dotyczyło to wypłat w złotych dukatach), nawet jeżeli nominalna wysokość pozostawała niezmienną.

Jak już była o tym mowa, płaca mistrza obejmowała często także jego uczniów, co każdorazowo było zaznaczane w umowie i w rachunkach. Natomiast płaca z reguły nie obejmowała kosztów surowców i narzędzi, bo dostarczał je inwestor. Była to zasadnicza różnica między systemem płac w budownictwie a wynagrodzeniem innych rzemieślników w tej epoce. Rzemieślnicy budowlani w Wenecji otrzymywali wynagrodzenie w pieniądzu, wypłaty w naturze nie były stosowane. Wyjątek stanowiło wino dostarczane robotnikom na plac budowy na koszt inwestora¹¹³. Miało to jednak raczej charakter zaopatrzenia w napoje niż wypłaty części wynagrodzenia w naturze, zwłaszcza że w grę wchodziły niewielkie ilości wina.

Zarówno system najmowania rzemieślników budowlanych i zawierania z nimi umów, jak i stosowane systemy wypłat nie wskazują na możliwości rozwoju większych przedsiębiorstw budowlanych w Wenecji w XV w. Podstawową jednostką

¹⁰⁹ *Monumenti*, s. 93, nr 198, s. 106, nr 230, s. 114, nr 239, s. 121-122, nry 250 i 251. Por. A. Markham Schulz, op.cit., s. 84-87.

¹¹⁰ F. Lane, op.cit., s. 179.

¹¹¹ Tamże, s. 161-163.

¹¹² M. Mallett, *Venice and its Condottieri, 1404-1464*, [w:] *Renaissance Venice*, s. 128.

¹¹³ ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, b. 123^a, II; Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 30, VII; b. 269. Por. G. Biscaro, op.cit., s. 185 nn.

organizacyjną w rzemiosłach budowlanych był wciąż indywidualny niewielki warsztat kierowany przez mistrza.

VIII

Warsztaty budowlane, o jakich wyżej była mowa, zatrudniały zazwyczaj trzech-czterech pracowników (mistrz, dwóch lub trzech uczniów i czeladników, łącznie już z własnymi synami i krewnymi). Jeżeli nawet na placu budowy spotykamy większą liczbę rzemieślników budowlanych jednocześnie, to mamy do czynienia z działalnością kilku drobnych warsztatów rzemieślniczych (murarskich, kamieniarskich, ciesielskich), z których każdy był związany z inwestorem osobną umową i wykonywał tylko ściśle określone przydzielone mu prace. Nie było między nimi żadnej zależności ani też podziału pracy. Wiadomości o liczniejszych warsztatach budowlanych spotykamy tylko wyjątkowo.

Brak większych warsztatów budowlanych bądź przedsiębiorstw — mimo korzystnej koniunktury budowlanej w Wenecji w XV w., trwającej zresztą już od poprzedniego stulecia i kontynuowanej w wieku XVI — daje się wytłumaczyć czynnikami zarówno ekonomicznymi, jak i sytuacją społeczno-ustrojową Republiki św. Marka. Stworzenie przedsiębiorstwa budowlanego wymagałoby znacznego kapitału: na płace dla dużej liczby robotników, przede wszystkim zaś na zakup surowców. Kapitałami takimi nie dysponowali ówcześni rzemieślnicy budowlani, jak świadczą m.in. ich testamenty¹¹⁴, na ogół ubodzy. Napływ kapitału kupieckiego hamował fakt, że inwestycje budowlane odznaczały się (zawsze) bardzo powolnym krążeniem kapitału i mogły przynieść zyski po bardzo długim czasie. Nie wytrzymały więc konkurencji z lokatą kapitałów w handlu, lichwie, budownictwie okrętów, w szklarstwie, produkcji tekstylnej przynoszącej szybko zyski. Budownictwo traktowano raczej jako lokatę kapitału w sytuacji, gdy inne możliwości zawodziły.

Sytuację tę lepiej można zrozumieć po zapoznaniu się z kalkulacją kosztów budowy w Wenecji w XV w. Niestety, nie mamy do tego zbyt wielu materiałów źródłowych. Rachunki budowlane z XV w., a także z okresu wcześniejszego i z XVI w., są nieliczne, bardzo ułamkowe i niepełne, prawie nigdy nie podają wszystkich kosztów budowy. Jedynie rachunki przebudowy Ca' Giustinian (S. Moisé) z lat 1477-1479 są wystarczająco dokładne, by na ich podstawie można było podjąć analizę wydatków na budowę¹¹⁵. Jest to jeden z rzadkich przykładów ówczesnych rachunków budowlanych uwzględniających wszystkie rodzaje kosztów, a więc całość nakładów na robociznę na wszystkie materiały budowlane, a także na transport (tych ostatnich wydatków nie udało się, niestety, wydzielić z kosztów materia-

¹¹⁴ Na testamenty murarzy i kamieniarzy powołuje się P. P a o l e t t i, *L'architettura*, s. 37, przyp. 2; s. 39, przyp. 2; s. 50, przyp. 1; s. 55; s. 69, przyp. 4 itd. Wiele testamentów rzemieślników budowlanych oraz innych dokumentów mówiących o ich pozycji majątkowej znajduje się w aktach notarialnych — ASV, Notai della Cancelleria Inferiore, zob. m.in. b. 5, Andruccio fu Bonagiunta, k. 12' oraz osobny brulion; b. 5, Giovanni de Argoiosi, k. 2'; b. 6, Albertus Cecchino, k. 22-22'; b. 7, Nicolo Avancio i inni. Interesujący dokument mówiący o długach pewnego murarza i o częściowym spłaceniu tego długu pracami budowlanymi znajduje się w ASV, Notai della Cancelleria Inferiore, b. 6, Albertus Cecchino, k. 22'.

¹¹⁵ ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 115, XVII, Commissaria Francesco Giustinian, Conto tenuto per cornada de la caxa refata de missier Francesco Justinian in s. Moixe, 1477.

łów budowlanych, gdyż cena ich była w Wenecji prawie zawsze liczona łącznie z dostawą na miejsce¹¹⁶). Trzeba też zastrzec, że w latach 1477-1479 dokonano jedynie przebudowy i rozbudowy Ca' Giustinian, a więc nie są to rachunki typowe dla budowy nowego pałacu. Wydatki na przebudowę Ca' Giustinian można zestawić z nakładami na budowę nowej sali (*albergo*) przy Scuola Grande di Santa Maria della Carità z kilku miesięcy (czerwiec — sierpień) 1443 r.¹¹⁷ Rachunki tej ostatniej budowy nie są jednak dokładne i dlatego zestawienie nie jest pełnowartościowe. Należy też być niezwykle ostrożnym przy wyciąganiu ogólniejszych wniosków na podstawie tak skromnej ilościowo podstawy źródłowej. Z całą pewnością można jednak stwierdzić, że koszt materiałów budowlanych stanowił bardzo znaczny odsetek ogólnych kosztów budowy i zawsze przewyższał koszt robocizny. W wypadku przebudowy Ca' Giustinian materiały budowlane (wraz z ich transportem) pochłonęły blisko 63% kosztów, robocizna tylko 37%. Przy budowie Scuola Grande di Santa Maria della Carità wydano na materiały budowlane ponad 73%, na robociznę niespełna 27%. Taka struktura kosztów budowy (specyficzna dla Wenecji ze względu na jej środowisko naturalne wymuszające sprowadzanie materiałów budowlanych, co podnosiło ich koszt) bardzo utrudniała usamodzielnianie się mistrzów budowlanych, ewentualne przekształcanie ich w samodzielnych przedsiębiorców. Łatwiej było bowiem pokryć koszty robocizny, zwłaszcza jeśli mistrz dysponował pewną liczbą związanych z jego warsztatem terminatorów i czeladników, którym nie musiał wypłacać z góry wynagrodzenia, niż znaleźć odpowiednie kapitały na zakup surowców, za które trzeba było płacić gotówką i to z góry, przed przystąpieniem do robót budowlanych.

Wreszcie ustawodawstwo weneckie przeciwdziało tworzeniu większych warsztatów budowlanych i usamodzielnianiu się mistrzów. Występowało ono w obronie interesów konsumentów, w tym wypadku przede wszystkim zamożnego kupiectwa, które niemal wyłącznie (poza państwem i jego agendami oraz korporacjami typu *scuole grande*) korzystało z usług rzemieślników budowlanych. Inwestorowi dogodniej było pertraktować z drobnym, słabym ekonomicznie wytwórcą, niż z samodzielnym przedsiębiorcą budowlanym. Wreszcie sezonowość robót budowlanych utrudniała powstawanie stałych przedsiębiorstw — nie można było przecież opłacać przez cały rok pracowników, którzy faktycznie pracowali tylko przez kilka miesięcy, a zatem na każdy sezon budowlany trzeba było kompletować na nowo ekipę wykonawców.

Konkludując zatem możemy stwierdzić, że w XV w. Wenecja przeżywała okres bardzo intensywnego ruchu budowlanego, prawdopodobnie największego w całej Europie, co jednak nie spowodowało istotnych zmian ani w technice budownictwa (pewne przesunięcie w kierunku użycia kamienia zamiast cegły, ale żadnych innowacji technicznych), ani w organizacji rzemiosł związanych z budownictwem, ani w organizacji pracy na placu budowy. Brak kapitałów w rękach rzemieślników, całkowite ich uzależnienie od dysponujących kapitałami inwestorów, rygorystyczna kontrola państwa nad całym weneckim rzemiosłem i przepisy prawne stojące na straży interesów inwestorów powodowały, że mimo korzystnej koniunktury rzemiosła budowlane nie podlegały zmianom, ich działania odbywały się w formach ukształtowanych jeszcze w średniowieczu.

¹¹⁶ Statut ceglarzy — *I capitolari delle arti veneziane* t. I, s. 91, § 19. Uchwała Wielkiej Rady z 1327 r. odnosząca się do sprzedaży cegieł — tamże, s. 221 nn., nr 12.

¹¹⁷ ASV, Scuola Grande di Santa Maria della Carità, b. 227, nr 104, Conto della fabbrica de l'albergo nuovo fato su 1443.

Tabela 1. Wzrost wartości domów w Wenecji w XV wieku (w lirach)

Dzielnice	Szacunek z końca XIV lub początku XV w.	Indeks wzrostu	Szacunek z 1425 r.	Indeks wzrostu	Szacunek z 1469 r.	Indeks wzrostu	Indeks wzrostu za XV w.
S. Marco	80 909	100	95 733	118	117 028	122	145
Castello	45 696	100	66 361	145	85 771	129	188
Cannaregio	48 523	100	62 799	129	82 684	132	170
S. Polo	49 027	100	55 933	114	67 771	121	138
S. Croce	30 916	100	38 313	124	47 549	124	154
Dorsoduro	36 523	100	45 550	125	55 046	121	151
cała Wenecja	291 594	100	364 689	125	455 849	125	156

Tabela 2. Płace dzienne rzemieślników budowlanych w Wenecji w XV wieku (w solidach)

Rok	Kamie- niarz	Uczeń kamie- niarski (garzo)	Kamie- niarz z ucz- niem	Murarz	Czelad- nik murar- ski (lavo- rante)	Murarz z ucz- niem	Cieśla	Uczeń ciesiel- ski (garzo, fante)	Cieśla z ucz- niem	Źródło	Uwagi
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1402				35			32			ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 30, VII	umowa dniówkowa
1409				24						ASV, Collegio del Sal, 8a; P. Paoletti, L'architettura, s. 37	umowa o wynagrodzenie 80 dukatów rocznie
1422			45							ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 269; P. Paoletti, L'architettura, s. 20	umowa o wynagrodzenie 140 dukatów rocznie dla mistrza z 3 uczniami
1425	18 25 30 32 36						50	5 14 36		ASV, Procuratori di S. Marco, Misti, b. 123a, III, k. 5v	umowy dniówkowe
1429	26 31					48	20 24 26	6		Tamże, IV, k. 43v	umowy dniówkowe
1430	26	4								Tamże, k. 50v	umowy dniówkowe
1431				32	16					ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 53, VIII	umowy dniówkowe
1435				32	17					Tamże	umowy dniówkowe

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1437			50							E. Rigoni, op.cit., s. 131	umowa o wynagrodzenie 12 dukatów miesięcznie
1443				32 44			27 32 48		56	ASV, Scuola Grande di S. Maria della Carità, b. 227, nr 104	umowy dniówkowe
1451						57				ASV, Senato Terra, reg. 2, k. 204v-205	wypłata 25 dukatów za 2 miesiące dla 2 mistrzów
1455				26 32	14					ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 53, VIII	umowy dniówkowe
1460	25									G. Fogolari, La chiesa di S. Maria della Carità di Venezia, „Archivio Veneto Tridentino” t. V, 1924, s. 110	wypłaty dniówkowe
1462			30							Tamże	wypłaty dniówkowe
1472	10 24 26									P. Paoletti, L'architettura, s. 92	wypłaty dniówkowe
1478	20 24 25			20 24 25	12 13 15 17		20			ASV, Procuratori di S. Marco, de Citra, b. 115, XVII	wypłaty dniówkowe
1495	17 18 24									Monumenti, s. 113-115	wypłaty dniówkowe

CONTENTS

ARTICLES

Andrzej Wyrobisz — Building Construction and Architecture of the 15th-Century Venice: a Co-existence of Byzantine, Gothic and Renaissance Arts of Building

The author presents building activity in Venice in the 15th century. He describes building material supplies for the Venice building industry: a great mass of timber, a growing use of stone caused by the number and structure of building workshops and the system of remuneration (see Table 2). The author concludes that in the 15th century Venice was probably Europe's busiest building site. In the first half of the 15th century the predominant style was Gothic and after 1460 it was Gothic and Renaissance with a strong influence of the Byzantine. On the other hand, the structure of building crafts was traditional, based on the Medieval guild system controlled by the state.

Wojciech Tygielski — Travellers from Beyond the Alps in Sixteenth-Century Rome: Excerpts from the Autograph Books of Giovanni Alto

The author describes the autograph books of Giovanni Alto, a member of the Vatican Swiss Guards who died in 1660 and who, in addition to his official functions, guided foreign travellers around Rome. In these autograph books his clients recorded their thoughts, mottos, maxims, sayings and words of appreciation. Some of the travellers added their coats-of-arms and drew pictures. The four volumes date from 1616-1659 and include more than one thousand items. In addition to providing information about the owner of the autograph books, the author analyzes the inscriptions and discusses the ethnic and social background of the travellers.

Jan Kozłowski — Implementation of the Administrative Reforms in the Kingdom of Poland from 1867-1875

The main goal of the reforms was to make government institutions in the Kingdom of Poland similar in structure to equivalent Russian institutions and to bar Polish officials from exerting influence on the decision-making process at all levels of administration. This required creating new offices and finding new and competent employees, which proved to be difficult. Using archival materials and particularly hard-to-access tsarist administrative and police documents from Moscow and St. Petersburg, the author describes the unsuccessful efforts of the Russian authorities to improve the functioning of the bureaucracy in the Kingdom of Poland.